

A Study of the Contextual Factors Influencing the Formation of Historical Mosques in Saqqez County

Saqqez County, located in western Iran, is a historically rich region that once served as the center of the Scythian rule on the Iranian plateau. With the advent of Islam, the architectural heritage of Saqqez, like that of other Middle Eastern regions, was profoundly influenced by Islamic teachings and educational principles. However, the area's unique climatic, geographic, and local architectural conditions led to the development of mosques distinct from those found elsewhere in the region. This study analyzes historic mosques in Saqqez to identify the factors shaping their spatial configurations and architectural elements. Employing a qualitative descriptive-analytical methodology, the research focuses on five notable mosques—Domnareh, Sheikh Mazhar, Tamerbegh, Torjan, and Sara—that have survived without major destruction. These mosques retain their original structural features and continue to serve as sites for religious, local, and cultural ceremonies. The investigation reveals that these hypostyle mosques exhibit compact, cubic forms adapted to the south-facing slope, featuring thick walls and lacking central courtyards. They conform to Islamic monotheistic principles by orienting their hypostyle halls towards the qibla (prayer direction). Notably, the windows facing the iwan function as mihrabs (prayer niches) while also providing views towards the city or village. The qibla wall side includes deep iwans that operate as summer hypostyle halls, used seasonally for prayer. Another significant influence on the mosque plans is their dual function as both religious and educational centers. The presence of student cells and hypostyle spaces designed for teaching reflects the important educational and cultural roles these mosques fulfill alongside their primary worship function.

Keywords: Domnareh Mosque, Sheikh Mazhar Mosque, Tamerbegh Mosque, Torjan Mosque, Sara Mosque

Introduction

Mosques, as the most prominent religious structures in the urban fabric of Islamic cities, have been constructed in diverse forms since the dawn of Islam, influenced by architectural methods, climate, and environment. This diversity in various cities and regions has been studied and examined from different perspectives (Khademzadeh et al., 2017; Nejad Ebrahimi &

Moradzadeh, 2018; Sajjadi, 2023). In the first mosque built in Medina by the order of the Prophet Muhammad (PBUH), local materials and palm tree trunks were utilized. However, in subsequent renovations, stone columns replaced the mosque's wooden ones. The use of wooden columns in mosques of northwestern Iran continued until the Qajar era. According to documents from the Saqqez Cultural Heritage Public Records, remnants of mosques and Tekyehs from past Islamic eras have survived to our time, some of which, preserving their original architecture and function, still serve as places for practicing Islamic monotheistic principles and hosting cultural and religious ceremonies in the county. Currently, there are 350 mosques in Saqqez County.

By limiting the scope to mosques in Saqqez County that are nationally registered due to the richness of their structural elements, the study focuses on five historic hypostyle mosques. These mosques are: Do-Menareh, Sheikh Mazhar, Tamerbegh, Torjan, and Sara.

In Saqqez County and surrounding areas, a specific type of mosque became prevalent, known as the Kurdish style. These hypostyle mosques feature wooden columns, a south-facing portico, and chambers (hujras) on the eastern or western sides. In this style, some principles governing traditional mosque architecture were challenged, including the presence of openings and a portico in the qibla wall. The objective of the present research is to investigate the contextual factors influencing the formation of this specific mosque typology. Contextual factors are categorized into two groups: natural factors, such as climate, geography, and indigenous architecture of the region, and human factors, including cultural, social, political, and economic elements.

Research Question and Hypothesis:

The hypothesis of this study is that the colonnaded hypostyle mosques of the Saqqez region were formed under the influence of natural and human contextual factors. The questions this research seeks to answer are:

1. What architectural elements and spaces constitute the historic mosques of Saqqez?
2. What influence did contextual factors have on the formation of the architectural elements and spaces of the historic mosques of Saqqez?

Hypostyle Mosques: Research Findings on Spatial Features

The study of five historic hypostyle mosques in Saqqez—Do-Menareh, Sheikh Mazhar, Tamerbegh, Torjan, and Sara—reveals several shared spatial and functional characteristics, despite modifications over time.

Common Spatial Features:

1. **Columned Porticos (Ivans) Facing Qibla as Summer Prayer Halls:** All mosques feature a southern portico oriented toward the Qibla. Roofs are supported by wooden columns. With the exception of the Tamerbegh Mosque, these porticos functioned as summer prayer halls. Tamerbegh's portico was mainly used for circulation and sunlight exposure.
2. **Columned Prayer Halls with Wooden Pillars as Winter Prayer Halls:** Reflecting structural needs and early Islamic influences, the prayer halls are hypostyle,

with wooden columns and roofs. Do-Menareh, Sheikh Mazhar, and Tamerbegh have four columns each, while Torjan and Sara have six. The low ceiling height (2.8–4 m) aided winter heating.

3. **Low Entrance Doors Following Early Islamic Practice:** Entry to the prayer hall required passing through corridors and porticos. Doors were intentionally low (max. 1.5 m), symbolizing humility before God. Recent renovations incorrectly raised door heights in Do-Menareh and Sheikh Mazhar.
4. **Windows Facing the Southern Portico as Primary and Secondary Mihrabs:** Windows facing the southern portico served as mihrabs. Secondary mihrabs were used by deputies when the Imam was absent, or by lower-ranking teachers. These windows also provided natural ventilation in summer, aligned with the prevailing southwestern winds.
5. **Corridors with Hujras (Cells) and Students' Rooms:** Each mosque had corridors with adjoining cells (hujras), historically used as maktab-khanehs (primary schools) or rooms for religious students (Tullab or Faqih). In Tamerbegh, these have been repurposed as restrooms and ablution spaces. The original Tullab rooms in Tamerbeg and Torjan no longer exist.
6. **Separation of Ablution Areas and Toilets from the Sacred Courtyard:** Ablution spaces (wudu areas) and toilets were deliberately placed outside the main courtyard, often downstream, to maintain ritual purity. For example, the ablution house of Do-Menareh was located 10 meters south of the mosque at a lower elevation. Similar structures at Sheikh Mazhar, Tamerbeg, and Sara are now ruined. Modern renovations have ignored this separation, integrating ablution spaces into former student rooms.

Influence of Natural Contextual Factors (Climate and Geography):

The uniformity in form and materials among Saqqez mosques stems from the cold, mountainous climate of Kurdistan. Local materials, shaped by natural erosion, were used sustainably. Kurdish architecture—both religious and residential—emphasizes harmony with nature, using local water sources and landscape-friendly designs, forming a sustainable architectural tradition.

Influence of Human Contextual Factors:

Religious practice in the mosques of Kurdistan adheres to the Shafi'i school of thought, with the five daily obligatory prayers observed either individually or in congregational form. Daily adhan is broadcast, and mosques host Friday prayers, Ramadan ceremonies, Mawlid, and Kurdish/Quranic classes. Funeral rites (Persa) include ritual washing and funeral prayers, still held at Tamerbegh and Torjan mosques.

Similarities with Other Kurdish-style Mosques:

The architectural style of Saqqez mosques—known as Kurdish style—is also seen in Sanandaj neighborhood mosques, which often include columned prayer halls, porticos, and hujras. However, Sanandaj mosques show greater plan diversity, sometimes including courtyards and upper-level Faqih rooms. The Sooinas Mosque in Mahabad closely resembles Torjan Mosque, due to shared geography and climate. Both lack a central courtyard—a practical adaptation to heavy rainfall—and use a southern columned portico for weather protection and outdoor teaching.

The hypostyle mosques of Saqqez reflect a coherent architectural language shaped by natural conditions, local materials, and religious-cultural practices. Maintaining these features in future restoration is essential for preserving their historical and functional identity.

Conclusion

The historical hypostyle mosques of Saqqez represent a distinct architectural style that has been shaped by the natural conditions, indigenous materials, and religious-cultural traditions of the Kurdistan region. The spatial organization of these mosques—including columned porticos facing the qibla serving as summer prayer halls, low-roofed winter prayer halls with wooden columns, low entrance doors emphasizing humility, and multipurpose windows functioning as mihrabs—reflects a thoughtful response to both climatic requirements and spiritual principles.

Furthermore, elements such as segregated ablution spaces and the historical presence of hujras (student rooms) highlight a clear attention to ritual purity and religious education. Unfortunately, inappropriate restorations have undermined some of these authentic features.

In comparison with other Kurdish-inhabited regions such as Sanandaj and Mahabad, the architectural similarities—such as the use of local materials, adaptation to mountainous geography, and the absence of central courtyards—affirm the emergence of a unified regional architectural identity. This identity, known as the "Kurdish hypostyle mosque," is characterized by sustainability and functional adaptation.

It is essential that future conservation and restoration efforts prioritize the preservation of these authentic spatial and structural features, ensuring that the historical and cultural values of these religious landmarks are maintained for future generations.

Acknowledgments

The authors would like to express their sincere gratitude to Mr. Nasrollahi, Head of the Cultural Heritage, Tourism, and Handicrafts Department of Saqqez County, for granting access to the department's resources and archives, providing documents and maps of the mosques, and answering our questions throughout this research. The guidance of Mr. Ahmad Afrouzi, the respected village head of Tamerbeq, is also highly appreciated. We also wish to extend our thanks to the mosque custodians for their assistance during the mosque visits and their cooperation in facilitating access to the spaces.

Interest of Conflict:

The author declare that he has no conflict of interest.

ACCEPTED MANUSCRIPT

بررسی عوامل زمینه‌ای تاثیرگذار بر شکل‌گیری مساجد تاریخی شهرستان سقز

چکیده

شهرستان سقز یکی از مناطق باستانی و غنی از آثار تاریخی در غرب کشور است و در دوره‌ای مرکز حکومت سکاها در فلات ایران بوده است. با ورود اسلام به ایران، آثار معماری این شهرستان همچون دیگر نقاط خاورمیانه، تحت تأثیر اندیشه‌ها و اصول تربیتی آیین اسلام قرار گرفته است. با این وجود شرایط اقلیمی، جغرافیایی و معماری بومی منطقه موجب آفرینش مساجدی متفاوت از سایر مناطق در این شهرستان شده است. در این پژوهش مساجد تاریخی این شهرستان با هدف بررسی عوامل تاثیرگذار بر شکل‌گیری فضاها و عناصر معماری آن‌ها مورد تحلیل و بررسی قرار گرفتند. روش پژوهش از نوع کیفی و توصیفی-تحلیلی بوده است. پنج مسجد دومناره، شیخ مظهر، تمرنگ، ترجان و سرا از جمله مساجد تاریخی این شهرستان هستند که از گزند تخریب کلی در امان مانده و با حفظ عناصر اولیه زمان احداث، هنوز پابرجا بوده و محلی برای اجرای آیین‌های دینی، بومی و مراسم فرهنگی شهرستان هستند. بررسی مساجد نشان داد که مساجد مورد مطالعه از یک سو تحت تأثیر اقلیم، جغرافیا و معماری بومی منطقه بوده‌اند و فرمی فشرده و مکعبی داشته و در شیب رو به جنوب و دیوارهایی ضخیم بدون حیاط مرکزی شکل گرفته‌اند. از سوی دیگر مساجد مطابق با اصول توحیدی، دارای شبستان‌هایی رو به قبله هستند، با این تفاوت که پنجره‌های رو به ایوان، محراب این مساجد هستند و دارای دید و منظر به سمت شهر یا روستا هستند. این مساجد در سمت دیوار قبله دارای ایوان‌هایی عمیق هستند که در تابستان به عنوان شبستان تابستانی کاربرد داشته‌اند. عامل مهم دیگر که پلان مساجد را تحت تأثیر قرار داده کاربری آموزشی و فرهنگی مساجد در کنار کاربری عبادی آن است. ساخت حجره‌های طلاب و شبستان‌هایی برای تدریس فضاها مورد نیاز برای کاربری آموزشی بوده است.

واژه‌های کلیدی: مسجد دومناره، مسجد شیخ مظهر، مسجد تمرنگ، مسجد ترجان، مسجد سرا

مقدمه

مساجد به عنوان شاخص‌ترین بنای مذهبی در کالبد شهرهای اسلامی، از طلایع اسلام تا کنون تحت تأثیر شیوه‌های معماری، اقلیم و محیط به فرم‌های متنوعی ساخته شده‌اند. این گوناگونی در شهرها و مناطق مختلف از زوایای متفاوتی مورد بررسی و مطالعه قرار گرفته است (خادم‌زاده و همکاران، ۱۳۹۶؛ نژادابراهیمی و مرادزاده، ۱۳۹۷؛ سجادی، ۱۴۰۲). در مسجد اولیه‌ای که در مدینه با دستور پیامبر اسلام (ص) ساخته شد از مصالح بومی و تنه درخت خرما بهره گرفته شد ولی در مرمت‌های بعدی ستون‌های سنگی جایگزین ستون‌های چوبی مسجد گردید. کاربرد ستون‌های چوبی در مساجد شمالغرب ایران تا دوران قاجار ادامه داشته است. طبق مدارک اسناد عمومی میراث فرهنگی شهرستان سقز، بقایایی از مساجد و تکایای اعصار گذشته اسلامی به دوران ما رسیده که پاره‌ای از آنها با حفظ معماری و کاربری اولیه خود همچنان محلی برای اجرای اصول توحیدی اسلام و مراسمات فرهنگی و مذهبی شهرستان هستند. در حال حاضر ۳۵۰ باب مسجد در کل شهرستان سقز وجود دارد.

با محدود کردن مساجد شهرستان سقز به مساجدی که با توجه به غنای عناصر ساخت آنها ثبت ملی شده‌اند، به پنج مسجد تاریخی شهرستان سقز محدود می‌شویم که در این پژوهش بررسی می‌شوند. این مساجد عبارتند از: *دومناره*، *شیخ مظهر*، *تمریگ*، *ترجان* و *سرا*. (جدول ۱) متأسفانه در چند دهه اخیر بسیاری از مساجد تاریخی و زیبای این شهرستان تخریب و با مصالح مدرن نوسازی شده و میراث‌های تاریخی آنها گاهاً به تمامی از بین رفته است. بسیاری از این مساجد تشابه فراوانی با مساجد بررسی شده در این پژوهش داشتند. مثلاً مسجد روستای *حانه میران* که اخیراً تخریب و نوسازی شد، تقریباً مشابه مسجد *ترجان* بود و یا مسجد روستای *دره سلیمان* مشابه مسجد *شیخ مظهر* است که متأسفانه بصورت غیر اصولی بازسازی شده است.

جدول ۱: فهرست مساجد تاریخی شهرستان سقز

Table 1: List of Historical Mosques in Saqqez County

ردیف	نام مسجد	دوره ساخت	تاریخ ثبت	شماره ثبت	موقعیت در شهرستان سقز	مسیر دسترسی
۱	دومناره	افشاریه	۱۳۷۸/۱۲/۲۵	۲۶۰۰	سقز، بالای نارین تپه، رو به رودخانه شهر	میدان عقاب به طرف پارک شهر
۲	شیخ مظهر	قاجاریه	۱۳۸۴/۰۵/۱۱	۱۲۶۷۲	سقز، غرب نارین تپه، رو به رودخانه شهر	بین میدان عقاب و قدس
۳	تمریگ	قاجاریه	۱۳۸۱/۱۰/۱۰	۶۸۴۸	بخش امام، دهستان امام، روستای تمریگ	کیلومتر ۳۰ جاده سقز-سنندج و ۵ کیلومتر به سمت روستای تمریگ
۴	ترجان	قاجاریه	۱۳۸۱/۱۰/۱۰	۶۸۹۳	بخش مرکزی، دهستان ترجان، روستای ترجان	کیلومتر ۲۵ جاده سقز-بوکان و ۱۵ کیلومتر سمت روستای ترجان
۵	سرا	قاجاریه	۱۳۸۸/۰۴/۲۷	۲۶۹۷۷	بخش مرکزی، دهستان سرا، روستای سرا	۱۵ کیلومتری جاده سقز-بوکان، داخل روستای سرا

در شهرستان سقز و شهرستان‌های اطراف گونه‌ای از مساجد رواج یافت که به سبک *گردی* مشهور است: مساجدی با ستون‌های چوبی و ایوانی رو به جنوب و حجره‌هایی در ضلع شرقی یا غربی. در این سبک پاره‌ای از اصول حاکم بر معماری مساجد نقض شده است از جمله وجود بازشو و ایوان در دیوار قبله. هدف از نگارش پژوهش حاضر بررسی عوامل زمینه‌ای تأثیرگذار بر شکل‌گیری این گونه از مساجد بوده است. هیچ بنای معماری در انزوا و بصورت ایزوله شده وجود ندارد، همواره زمینه‌ای هست که بنا در آن واقع شده و با آن ارتباط برقرار می‌کند (Simitch & Val, 2014: 48); به گفته آنتوان پیکون "فرم معماری نمی‌تواند نتیجه یک عامل بیرونی، مانند شکلی که از قالب ریخته‌گری حاصل می‌شود، باشد بلکه باید توسط نیروهای نامرئی شکل گیرد که زمینه پروژه را تشکیل می‌دهند." (پیکون، ۱۳۹۲: ۹۸). به عبارتی، معماری با درک پیام بستر خود شکل می‌گیرد و پیامی را به عینیت می‌رساند که بستر معماری به آن داده‌است؛ در نتیجه هر بنایی، عضوی همخوان و هماهنگ با محیط پیرامون و بستر خود و در نهایت در بستر محیط خواهد بود (مهدوی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۰) عوامل زمینه‌ای به دو دسته عوامل طبیعی از

قبیل اقلیم، جغرافیا و معماری بومی منطقه و عوامل انسانی از قبیل عوامل فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی دسته‌بندی می‌شوند.

پرسش و فرضیه پژوهش:

- فرضیه پژوهش حاضر بر این است که مساجد شبستانی رواق‌دار منطقه سقز تحت تاثیر عوامل زمینه‌ای طبیعی و انسانی شکل گرفته‌اند. سوالاتی که پژوهش حاضر در پی پاسخ به آن است عبارتند از:
۱. مساجد تاریخی سقز از چه عناصر معماری و فضاهایی شکل گرفته‌اند؟
 ۲. عوامل زمینه‌ای بر شکل‌گیری عناصر معماری و فضاهای مساجد تاریخی سقز چه تاثیری داشته‌اند؟

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نوع کیفی و توصیفی-تحلیلی می‌باشد. در ابتدا عوامل مرتبط در شکل‌گیری مساجد از قبیل عوامل طبیعی (بوم، جغرافیا و اقلیم) و عوامل انسانی (فرهنگی، مذهبی، سیاسی و ...) با مطالعات کتابخانه‌ای از متون تاریخی، مقالات و پایان‌نامه‌ها به دست آمد. روش گردآوری اطلاعات در زمینه مساجد در مرحله اول به صورت کتابخانه‌ای و تکمیل اطلاعات میدانی است. اطلاعات میدانی با حضور در مساجد، برداشت، تصویربرداری و بررسی پلان، نماها، فضای داخلی و عناصر اصلی این مساجد و همچنین مصاحبه با مردم محلی و مسئولین میراث فرهنگی سقز انجام شده است.

پیشینه پژوهش

در منابع تاریخی کردستان و شهرستان سقز گاهاً به نام مساجد موضوع این پژوهش اشاره شده است. اما اطلاعات جامع و تاریخ دقیق ساخت آنها معمولاً مبهم بوده و نظریات مختلفی در مورد زمان ساخت و معمار اصلی آنها بیان شده است. پژوهشی که به طور جامع این پنج مسجد را بررسی و تحلیل نموده باشد یافت نشد و احتمالاً این پژوهش اولین تحقیقی است که به سوالات موضوع پژوهش پاسخ می‌دهد. در پژوهش‌های دیگری این مساجد بصورت جداگانه معرفی و بررسی شده و یا در برخی از پژوهش‌ها به عنوان موضوع تکمیلی معرفی شده‌اند.

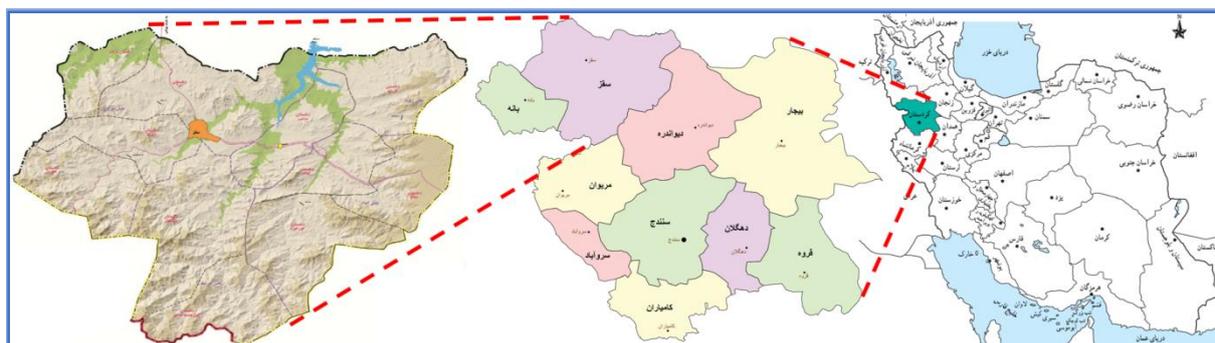
در سال ۱۳۸۱ نصراللهی اطلاعات جامعی از مسجد دومناره سقز در مجله مسجد منتشر نمود (نصراللهی، ۱۳۸۱). در سال ۱۳۹۴ قادریگ زاده در کتاب "معماری و طراحی شهری سقز" اطلاعات مناسبی از مساجد دومناره و شیخ مظهر ارائه داد (قادریگ‌زاده، ۱۳۹۴) و احمدی و همکاران در سال ۱۳۹۴ نیز مساجد دوره قاجار شهرستان سقز (شامل دومناره، شیخ مظهر و ترجان) را معرفی نمودند (احمدی، شاطری و رحیمی، ۱۳۹۴). اطلاعات مناسب در مورد مسجد تمربگ بسیار جزئی و نایاب

می‌باشد. مسجد ترجان در سال ۱۳۹۷ توسط سلیمی و صلح‌جو بررسی و معرفی شده است (سلیمی و صلح‌جو، ۱۳۹۷). در سال ۱۳۹۹ و در پژوهشی با عنوان "بررسی و مطالعه آرایه سنگ قبرهای قبرستان قاجاری شیخ وسو روستای ترجان سقز" اطلاعات تاریخی مسجد ترجان توسط سلیمی و همکارانشان ارائه شده است. اطلاعات در مورد مسجد سرا نیز بسیار محدود است. گونه‌شناسی مساجد دومناره، شیخ مظهر و ترجان در پژوهش خادم‌زاده و همکاران در سال ۱۳۹۶ به همراه سایر مساجد تاریخی کردستان ایران بررسی شده است (خادم‌زاده، معماریان و صلواتی، ۱۳۹۵). گونه‌شناسی مساجد ترجان و دومناره در پژوهشی دیگر به سال ۲۰۱۸ توسط زارعی انجام پذیرفته است (zareei, 2018). تفاوت پژوهش حاضر با پژوهش‌های انجام شده در این است که در پژوهش حاضر تاثیر عوامل زمینه‌ای تاثیرگذار بر شکل‌گیری مساجد تاریخی سقز مورد بررسی قرار گرفته است.

عوامل تاثیرگذار بر شکل‌گیری مساجد تاریخی سقز

جغرافیای شهرستان سقز

شهرستان سقز واقع در استان کردستان می‌باشد که در شمال این استان قرار گرفته و از شمال با شهرستان بوکان در استان آذربایجان غربی، در شرق با شهرستان دیواندره، در غرب با شهرستان بانه و در جنوب با شهرستان مریوان و اقلیم کردستان عراق همجوار است (شکل ۱). این شهرستان در میان تپه‌های کم‌ارتفاع کوه‌های هیجانان در جنوب و کوه‌های ملقرنی در غرب خود قرار دارد. آب و هوای این شهرستان سرد کوهستانی است به گونه‌ای که از مهر ماه تا خرداد ماه شاهد نزولات آسمانی به صورت باران، تگرگ و برف است. تابستان‌های این شهرستان خنک و زمستان‌های آن سرد و گاهاً یخبندان است (فاروقی، ۱۳۶۹). جهت باد غالب شهر سقز در اکثر فصول از جنوب‌غربی به شمال‌شرقی است (گندمکار و فلاحی، ۱۳۹۳). معماری ابنیه سنتی سقز تابعی از شرایط اقلیمی سلسله جبال زاگرس است. با توجه به بارش برف و اختلاف زیاد درجه حرارت روز و شب در این منطقه، ساختمان‌ها را معمولاً کوتاه و رو به آفتاب و با بکارگیری مصالح بومی در دسترس مثل سنگ، خشت و چوب می‌ساختند. این ساختمان‌ها به ندرت از دو طبقه فراتر می‌رفتند. پی این بناها را جهت تسطیح محل احداث و هدایت آبهای سطحی و جلوگیری از نفوذ رطوبت، بر روی زمین مسطح حاصل شده از سنگ چینی احداث می‌نمودند. سقف آنها تیرپوش (معماربان، ۱۳۹۷) و با لایه‌هایی از اندود کاه‌گل کمپاکت شده بصورت دستی بر روی آخرین لایه چوب اجرا می‌شد. نما را گاهاً با پوشش کاه‌گل می‌پوشاندند. جنس درب و پنجره‌ها چوبی بود. به طور کلی می‌توان خصوصیات کلی فرم بناهای بومی این منطقه را بصورت ساختمان‌هایی با نسبت کم سطح نما به حجم کل بنا، ارتفاع کم، بام مسطح، دیوارهای نسبتاً قطور، بازشوی کوچک و معمولاً ایوان‌دار ذکر نمود (قبادیان، ۱۳۹۷).

شکل ۱: موقعیت جغرافیایی شهرستان سقز در استان کردستان و ایران
 Fig 1: Geographical location of Saqqez County in Kurdistan Province and Iran

نگاهی گذرا به تاریخ کردستان و شهرستان سقز

پروفسور گریشمن با بررسی گنجینه‌ها و آثار تاریخی سقز بخصوص آثار به دست آمده از تپه زیویه معتقد است که سقز نام خود را از سکاها بیان^۱ یا سکهⁱⁱ یا/شکوازیⁱⁱⁱ (چنانچه در تورات و نوشته‌های آشوری آمده) گرفته است (گریشمن، ۱۳۷۲). مصطفی کاوه به تفصیل ریشه اسم سقز از سقز به معنای شیره درخت صمغ را رد می‌کند (کاوه، ۱۳۷۲). با توجه به نزدیکی قلعه قلاچی به سقز، عده‌ای دیگر از تاریخ‌نگاران سقز را همان/بیزرتو^{iv} ذکر شده در منابع آشوری می‌دانند با این فرض سقز مرکز حکومت قلمرو پادشاهی مانا در هزاره اول قبل از میلاد بوده است (قادریگزاده، ۱۳۹۴). آنچه امروز مشخص است وفور آثار تاریخی در این شهرستان از پیش از تاریخ، دوره‌های تاریخی (بخصوص تمدن‌های ماد و ساسانی) تا به امروز می‌باشد (مینورسکی، ۲۰۱۸). در تاریخ معاصر، این شهر جزو ولایات اردلان به مرکزیت سنندج، مَکریان به مرکزیت ساوجبلاغ (مهاباد) و گاهاً تبریز بوده است (مینورسکی، ۲۰۱۸).

مردم‌شناسی، فرهنگ و مذهب شهرستان سقز

نژاد مردم شهرستان سقز کُرد است و با زبان کُردی به گویش سورانی تکلم می‌کنند. در تاریخ معاصر خاندان کُردستانی اردلان^v و مَکریان^{vi} بر این منطقه حکمرانی داشته‌اند و فرهنگ مردم این شهرستان شامل هر دو بخش مَکری و اردلانی می‌شود. لهجه‌های کُردی مَکری و اردلانی از نظر لغوی تفاوت‌های جزئی با هم دارند. پوشش مردم این شهرستان سبک کُردی است (فاروقی، ۱۳۶۹). فرهنگ بومی مردم شهرستان سقز از سایر بخش‌های کردستان جدا نیست و مثل دیگر نقاط کردستان مراسمات نوروز، رقص کُردی، آواز، موسیقی، پوشاک فاخر، سنن ازدواج، مهمان‌نوازی، غذاهای محلی و بازی‌های محلی جزو فرهنگ غنی سقزیان و کردستان است.

مردم این شهرستان متدین به دین اسلام، اهل تسنن و پیرو مذهب امام شافعی هستند. قبل از جنگ جهانی دوم جمعیت بالایی از یهودیان و اقلیتی از مسیحیان آشوری در این شهرستان سکونت داشتند. اما امروزه، اسلام دین غالب منطقه است. با

ورود اسلام به کردستان، آیین‌های اسلامی با مذاهب و تفکرات پیشین کردستان به مرور ادغام شده است. تصوف و عرفان در این شهرستان از گذشته تا کنون جایگاه بالایی داشته و علاوه بر مساجد، تکایا و خانقاه‌های متعددی نیز در این شهرستان وجود دارند. مناسک اسلامی و فرهنگی در مساجد و مراسم‌های دراویش قادری و نقشبندی در خانقاه‌ها و تکایای این شهرستان اجرا می‌شود. قادریه و نقشبندیه دو طریقت مشهور مشایخ و دراویش منطقه کردستان است (فاروقی، ۱۳۶۹).

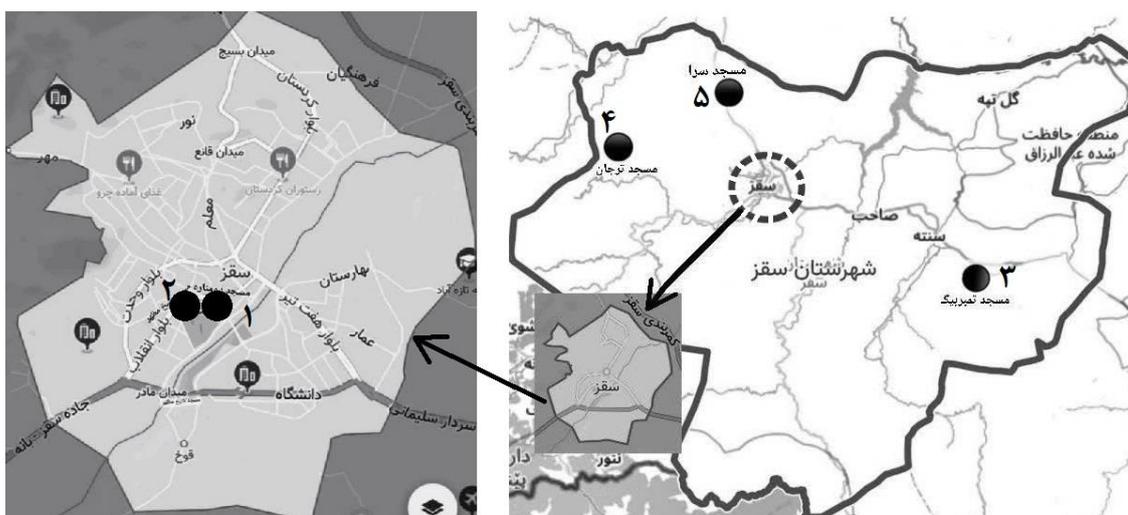
آموزش علوم دینی در شهرستان سقز

مدارس علوم دینی شهرستان سقز از ابتدای دوران اسلامی، دارای رونق بود. شهرستان سقز به عنوان دومین شهرستان استان کردستان، از دیرزمان بعد از سنندج مهمترین مرکز علمی استان کردستان بوده است. وجود مدارس علمی کهنسال، خاندان‌های علمی، کثرت کتب و نسخ خطی گواه این مدعاست. بطوری که حتی تا دوران پهلوی دوم تقریباً در تمام مساجد سطح شهر و اغلب روستاهای شهرستان، طلاب علوم دینی حضور داشتند و بر مسند تدریس بودند و کمتر روستایی بود که دارای عالم دینی نباشد. در سطح شهر سقز مدرسان عالی مقامی مانند شیخ فخرالدین مظهر، ملاحسن ماجدی، ملا محمد امین امام زاده، ملا وهاب امام زاده، ملاحسام الدین قریشی زاده (اینچکه)، ملا علی مصطفوی (قوزلو)، ماموستا عبدالکریم زاری (صائب) باغلوچه و... به ترویج علوم اسلامی و ادبی و خدمات علمی و دین مشغول بودند (محمدزاده، ۱۳۹۸).

پنج مسجد مورد مطالعه همچون سایر مساجد کردستان در کنار کارکرد عبادی، کارکرد آموزشی نیز داشته‌اند و در هر یک از مساجد استادانی به تدریس مشغول بوده‌اند. از سال ۱۳۰۰ تا ۱۳۹۰ شمسی در شهرستان سقز مدرسان بزرگی وجود داشته که علوم معقول و منقول را در حجره‌ها تدریس می‌کردند. مثلاً از مدرسان مشهور مسجد دومناره می‌توان به شیخ حسن مولانا، شیخ حسن کاکه سوری، ملاسید حسام الدین قریشی زاده و از مدرسان مسجد شیخ مظهر نیز می‌توان ملامحمد شیخ الاسلام، شیخ فخرالدین مظهر، حاج ملا صادق میرزایی اشاره داشت. در مسجد ترجان هم عالمانی چون علامه ملا علی قزلجی، ملا حسن قزلجی، ملاعبدالله ولزی، ملاعبدالمجید قدسی (عبقری)، ملاعبدالله محمدی، ملاحسن ادیبی و ملامحمد صدیقی علائی تدریس می‌نمودند. ملا عبدالهادی افخم زاده و ملاحسام الدین شفیعی نیز از مدرسان مشهور مسجد روستای سرا می‌باشند (محمدزاده، ۱۳۹۸).

معرفی مساجد تاریخی شهرستان سقز

موقعیت جغرافیایی پنج مسجد موضوع این پژوهش در شکل ۲ آمده است و در ادامه هر کدام جداگانه معرفی و بررسی می‌شوند.

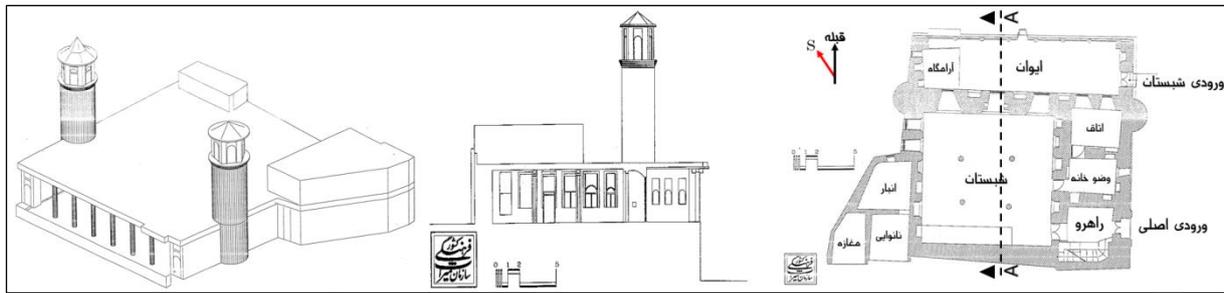
شکل ۲. سمت راست موقعیت مساجد مورد مطالعه در شهرستان سقز، سمت چپ موقعیت مساجد مورد مطالعه در شهر سقز:

۱. مسجد دومناره، ۲. مسجد شیخ مظهر، ۳. مسجد تمریگ، ۴. مسجد ترجان، ۵. مسجد سرا

Fig 2. Right: Location of the studied mosques in Saqqez County, Left: Location of the studied mosques in Saqqez City: 1. Dominar Mosque, 2. Sheikh Mazhar Mosque, 3. Tamerbegh Mosque, 4. Torjan Mosque, 5. Sara Mosque.

۱- مسجد دومناره

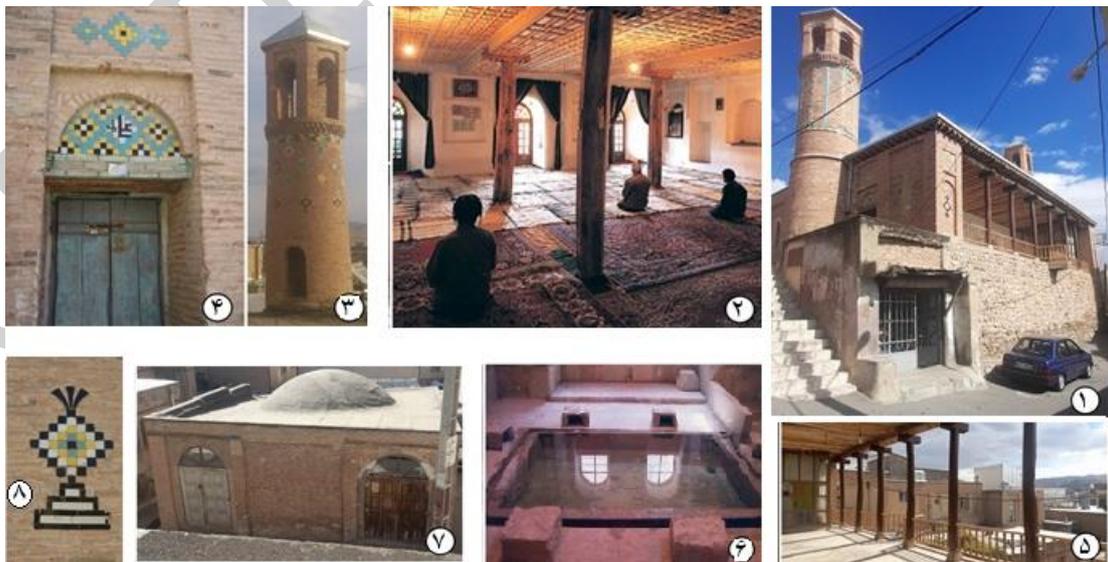
یکی از نفیس‌ترین آثار معماری سقز و نمونه‌ای معروف از مساجد کردستان، مسجد دومناره است که به سبب وجود دومنار در طرفین شرقی و غربی آن، اغلب به این اسم خوانده می‌شود و گاهی آن را مسجد شیخ حسن مولان آباد، یکی از عارفان، ریاضی‌دانان و شاعران به نام سقز در قرن یازدهم هجری (قرن ۱۷ میلادی) نیز می‌خوانند. بنای مسجد طبق روایات محلی به زمان شیخ حسن مولان آباد، از عرفای حکیم ریاضیدان مشهور افشاریه، برمی‌گردد. هنگام عزیمت نادرشاه افشار به بغداد، وی از منطقه سقز عبور کرد و طبق درخواست شیخ مولان آباد برای ساخت مسجدی برای اهالی شهر سقز، نادر شاه دستور ساخت این مسجد را در بافت قدیم شهر سقز داد (نصرالهی، ۱۳۸۱). شافعی کرد (۱۳۷۸) تاریخ ساخت این مسجد را سال ۱۱۱۴ هجری شمسی می‌داند. این مسجد بر بلندای تپه نارین قلعه (هسته اولیه شهر سقز) در پلانی تقریباً مربع شکل (تصویر ۳) به طول تقریبی ۱۶ متر، روبه قبله و روی زمینی شیب‌دار، که توسط سنگ‌چینی با سنگ لاشه و تا حداکثر ارتفاع ۴/۵ متر، مسطح شده، بنا گردید. همزمان با ساخت مسجد، حوضخانه و وضوخانه در پایین دست و در فاصله ده متری مسجد و روبه‌روی آن در پلانی مربع شکل به طول تقریبی ۸ متر و با گنبدی کلبه‌ای احداث شد. مشخصه‌های اصلی این مسجد، دو منار آن، ایوان جنوبی و تزئینات اضافه شده به آن در دوره زندیه می‌باشد. چشم‌انداز مسجد تا اوایل دوره پهلوی باز و روبه رودخانه سقز و پارک مرکزی شهر بود که با ساخت ابنیه‌ها در حریم مسجد و اطراف آن، عملاً امروز مسجد دومناره در اطراف ساختمان‌های مجاور پنهان شده است. راز ماندگاری دیوارهای این مسجد از دوره افشاریه تا به امروز را می‌توان به ضخیم بودن این دیوارهای برابر نسبت داد به گونه‌ای که این ضخامت در بیشتر دیوارها حدود ۱۷۰ سانتی‌متر است.

شکل ۳ راست: پلان مسجد، وسط: برش A-A، چپ: پرسپکتیو ساختمان اصلی مسجد (احمدی، شاطری و رحیمی، ۱۳۹۴)

Fig 3. Right: Mosque plan, Center: Section A-A, Left: Perspective of the main mosque building (Ahmadi, Shatri, and Rahimi, 2015).

در شهر سقز با توجه به توپوگرافی و پستی و بلندی‌های آن و کوهستان‌های بلند در اطراف شهر، چشمه‌های متعدد با آبی گوارا در داخل شهر جریان داشته است. به کمک کاریزی احداث شده در زمان بنای مسجد (دوره افشاریه)، آب ساختمان حوض‌خانه برای مصارف بهداشتی و تمدید وضو تعبیه می‌شد و به همین دلیل حوض‌خانه در پایین دست مسجد احداث شد. اخیراً با آلوده شدن آب این کاریز به فاضلاب‌های بالادست، وضوخانه تعطیل شده و یکی از اتاق‌های طلبه‌ها به وضو خانه تغییر کاربری داده است. یکی از نکات مهم معماری مسجد دومناره سقف گنبدی شکل وضوخانه است که به کمک چهار فیلیپوش نگهداری می‌شود (تصاویر ۳ و ۴). طول و عرض این ایوان ۱۶ متر در ۴/۸۰ متر است. کل سقف توسط تیرهای چوبی از جنس چنار با طول تقریبی ۵ متر پوشانده شده است. دور این شش ستون ایوان با نرده چوبی زیبایی نرده کشی شده است. در سمت شرقی ایوان مقبره یکی از امامان جماعت مسجد و نواده شیخ حسن مولان آباد به نام سید حکیم قرار دارد (نصراللهی، ۱۳۸۱). در داخل این مقبره لوحی سنگی وجود دارد که اولین مرمت مسجد را به سال ۱۳۲۹ هجری قمری (۱۲۸۹ شمسی) بیان می‌کند.

شکل ۴: ۱. نماهای جنوبی و غربی با نمایش ارتفاع لاشه‌چینی، پله‌های ورودی به کوچه غربی و نمایش درب ورود به ایوان مسجد از بالای مغازه، **۲.** تصویری از شبستان رو به قبله، **۳.** مناره شرقی **۴.** درب غربی به مسجد **۵.** دید به شهر از ایوان جنوبی **۶.** تصویری از داخل حوضخانه **۷.** دید به حوضخانه از ایوان مسجد **۸.** نمونه‌ای از تزیینات قاجاری مسجد

Fig 4: 1. Southern and western façades showing rubble masonry elevation, entrance steps to the western alley, and the entrance door to the mosque's ivān from above the shop, 2. View of the qibla-oriented prayer hall, 3. Eastern minaret, 4. Western entrance to the mosque, 5. City view from the southern ivān, 6. Interior view of the ab anbar (water reservoir), 7. View of the ab anbar from the mosque's ivān, 8. Sample of Qajar-era decorative elements in the mosque.

۲- مسجد شیخ مظهر

مسجد شیخ مظهر نیز همانند مسجد دومناره با پلان تقریباً مربع شکل، شبستان چوبی چهار ستونه و ایوان رو به قبله در ارتفاعی مشرف به بناهای همجوار ساخته شده است. اطلاعات کافی در مورد بنیان و معماران و سال ساخت این مسجد وجود ندارد. اما بر اساس روایات محلی، ساخت آن به اوایل دوره قاجاریه می‌رسد. نام اولیه این مسجد، مسجد شیخ ابراهیم بود که از دوره پهلوی به نام نویسنده و شاعر شهیر سقزی، شیخ نافع مظهر (۱۲۹۲-۱۳۷۷)، خوانده می‌شود (احمدی، شاطری، رحیمی، ۱۳۹۴). شیخ مظهر از پیروان مکتب کردی زانستی در کردستان عراق و فرزند حاج شیخ محمود فرزند حاج شیخ ابراهیم از مشایخ کس‌نزان سقز است (فاروقی، ۱۳۶۹).

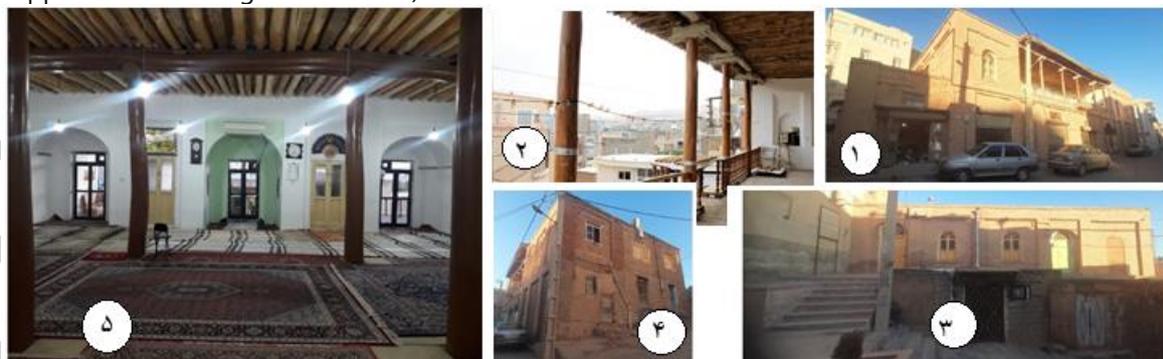
استفاده از عناصر مسجد دومناره در بنای این مسجد به خوبی مشاهده می‌شود. این مسجد در اوایل دوره قاجاره بین محله‌های میان قلعه و محله یهودیان ساخته شد. متأسفانه امروزه این مسجد نیز توسط ساختمان‌های اطراف محاصره شده است و به سمت ساحل رودخانه شهر دیگر دیدی ندارد. به علاوه یک طرف این مسجد (نمای شمالی) توسط ملک شخصی محصور شده است. به نظر می‌رسد با تغییر توپوگرافی طبیعی اطراف مسجد، جهت ورود بهتر به مسجد از طرف غرب، چند اتاق احداث شده که امروزی کاربری تجاری دارند. بالای این مغازه‌ها فضایی بالکن مانند و آفتاب‌گیر ایجاد شده و بر روی آن نیز ورودی به ایوان مسجد پس از عبور از اتاق طلبه (محل تحصیل طلاب)، تعبیه شده است در نمای غربی علاوه بر این دو درب ورودی پنجره‌های چوبی هلالی اتاق طلبه‌ها نیز تعبیه شده است. حوضخانه‌ای به عنوان وضوخانه در کنار گذر غربی روبروی نمای غربی مسجد وجود داشته است که اکنون ویران شده است. در سمت شرقی مسجد محل مسکونی خادم مسجد وجود دارد که در گذشته مکان طلبه‌ها بوده است. در این مسجد نیز اولین اتاق دست راست ورودی از اتاق طلاب که محل تحصیل طلبه‌ها بوده به وضوخانه تغییر کاربری داده شده است (تصاویر ۵ و ۶). ایوان جنوبی (روبه قبله) مسجد شیخ مظهر نیز دقیقاً مانند ایوان مسجد دومناره با چوب‌های ۵ متری چنار پوشیده شده و ستون‌های چوبی (۵ ستون) دارد. دور این ستونها نیز نرده کشی شده و محراب تابستانه آن مثل مسجد دومناره مقداری جلوآمدگی دارد. زیر این ایوان‌ها مانند مسجد دومناره سنگ چینی با سنگ لاشه تا ارتفاع چهارمتری و نیمی وجود دارد با این تفاوت

که در مسجد شیخ مظهر علاوه بر پوشاندن سنگ چینی با نمای آجری، حجره‌هایی تجاری (مغازه) برای استقلال مالی مسجد ایجاد شده است. شبستان مسجد شیخ مظهر همانند مسجد دومناره چهارستونه (با سرستونهای^{ix} چوبی و پایه سنگی) و تقریباً با ارتفاع یکسان (۲۸۰ سانتی‌متر) می‌باشد. طول و عرض این شبستان نیز ۱۰ در ۱۲ متر بوده و فاصله شرق به غرب ستون‌ها ۳۴۰ سانتی‌متر و شمال به جنوب آنها ۳۰۷ سانتی‌متر است. در نمای جنوبی این شبستان علاوه بر محراب اصلی و دو محراب فرعی، دو اتاق کوچک (حدود ۱ در ۱ متر برای اذان گفتن مؤذنان) نیز وجود دارد که تاق همه آنها هلالی می‌باشد. بالای محراب اصلی با گچ عبارت بسم الله الرحمن الرحیم قالب‌گیری شده است. سقف این شبستان نیز چوبی بوده اما لایه نازک کاری چوبی بر روی آن اجرا نشده و در مقطعی با لایه‌ای پلاستیکی و لامپ‌های مربعی پوشش داده شده بود که امروزه به حالت اولیه (بدون پوشش) برگشته است (شکل ۱۳). در ضلع شرقی تعدادی تافچه با ابعاد متفاوت برای نگهداری مصحف‌ها و دیگر ابزارهای تعبیه شده است. در ضلع غربی علاوه بر دالان ارتباطی به شبستان دو اتاق دیگر وجود دارد که در ادوار گذشته محل درس خواندن طلبه‌ها بوده است. شمال شبستان عنصر معماری خاصی ندارد.

شکل ۵: نقشه‌های مسجد شیخ مظهر (راست: نمای جنوبی، چپ: پلان ساختمان) (اسناد میراث فرهنگی سقز)

Fig 5: Architectural drawings of Sheikh Mazhar Mosque (Right: South elevation, Left: Building plan) (Saqqz Cultural Heritage Documents).

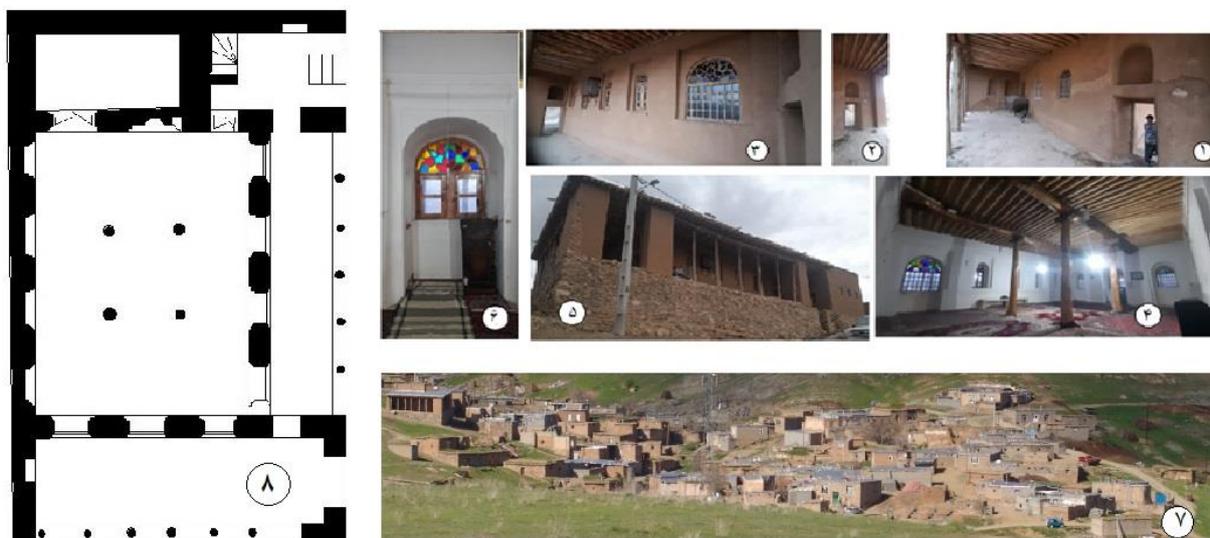
شکل ۶: ۱. نمای جنوبی مسجد شیخ مظهر. ۲. دید از ایوان جنوبی به شهر. ۳. نمای غربی (ورودی اصلی به شبستان و ورودی به ایوان) ۴. نمای شرقی (منزل خادم و کتب خانه قدیم) ۵. شبستان مسجد

Fig 6: 1. Southern façade of Sheikh Mazhar Mosque, 2. City view from the southern ivān, 3. Western façade (main entrance to the prayer hall and entrance to the ivān), 4. Eastern façade (custodian's residence and former library), 5. Mosque prayer hall.

۳- مسجد تمرگ

روستای تمرگ در ۳۵ کیلومتری جاده سقز به سنندج و در نزدیکی تپه باستانی تمرگ واقع است. این روستا جزو ممالک خاندان تیلکو بوده است. این مسجد در دوره سلطنت ناصرالدین شاه قاجار احداث شده است. هر چند سال دقیق احداث مسجد تمرگ مشخص نیست اما ریش سفیدان روستا می‌گویند که مسجد به دستور سیف‌الله خان فرزند اسدالله خان در دوره قاجاریه ساخته شده است. این مسجد روی تپه‌ای مشرف بر آبادی و روبه قبله بنا شده است. ورودی اصلی به مسجد با ایجاد دستگاه پله سنگی در ضلع شرقی ساختمان مقدور است. ورودی ضلع جنوبی برای افراد مسن و همچنین مسیر حمل تابوت متوفی از مسجد به قبرستان روستا تعبیه شده است. مسجد تمرگ در سال‌های ۱۳۸۴ و ۱۳۹۱ مرمت شد. این مسجد روی تپه‌ای مشرف بر آبادی و روبه قبله بنا شده است. با توجه به شیب زمین بستر، به کمک لاشه‌چینی زمین مسطح برای پی‌ریزی ساختمان اجرا شده است. در پایین دست (نمای شرقی) حداکثر ارتفاع این سنگ چینی ۳۴۰ سانتی‌متر است اما در بالادست (نمای قبله و ورودی به ایوان جنوبی) به ۲۰ سانتی‌متر می‌رسد که با ایجاد تک پله‌ای همسطح زمین شده است. مشخصه بارز این مسجد دو ایوانه بودن آن، سنگ چینی مصطبه مانند پی، ارتباط ایوان‌ها و دالان ورودی به هم و شبستان چوبی آن می‌باشد. سقف هر دو ایوان توسط چوب از جنس چنار با طول تقریبی ۴ متری پوشانده شده است. در سمت شمالی و جنوبی ایوان شرقی، ورودی مشابه خروجی ایوان جنوبی وجود دارد و در ضلع غربی آن (نمای غربی شبستان) چهار پنجره چوبی با قوس هلالی یکسان و یک پنجره هلالی چوبی بزرگ وجود دارد

امروزه نیز این مسجد از چهار طرف باز است. در ضلع شمالی مسجد، دبستان روستا بصورت اسکلت بنایی با ستون‌های بتنی احداث شده است. این مدرسه در گذشته بخشی از مکتب‌خانه مسجد و اتاق طلبه‌ها بود که امروزه تخریب شده و به جای آن بصورتی ناهماهنگ با فضا و نماهای مسجد، دبستان فعلی احداث شده است. ارتفاع درب ورود به شبستان حدود ۱/۵ متر است (ابعاد ۱۰۷ در ۱۵۳ تا افراد بصورت خمیده وارد خانه خدا شوند). این ورودی هم حدود دو پله دارد و ارتفاع داخل شبستان به حدود ۳۴۰ سانتی‌متر کاهش می‌یابد (تصویر ۷).

شکل ۷: ۱. ایوان جنوبی مسجد، ۲. ورودی ایوان جنوبی به ایوان شرقی، ۳. ایوان شرقی، ۴. شبستان مسجد، ۵. دید به ایوان شرقی و جنوبی، ۶. محراب اصلی مسجد ۷. نمایی از روستای تمبرگ (دید به سمت شمال) و مسجد تاریخی آن (بالاترین ساختمان روستا و درگوشه چپ) ۸. پلان مسجد تمبرگ (اسناد میراث فرهنگی شهرستان سقز)

Fig 7: 1. Southern ivān of the mosque, 2. Entrance from the southern ivān to the eastern ivān, 3. Eastern ivān, 4. Mosque prayer hall, 5. View of the eastern and southern ivāns, 6. Main mihrab of the mosque, 7. View of Tamerbegh village (facing north) and its historical mosque (the tallest building in the village, on the left side), 8. Plan of Tameregh Mosque (Saqqz Cultural Heritage Documents).

۴- مسجد ترجان

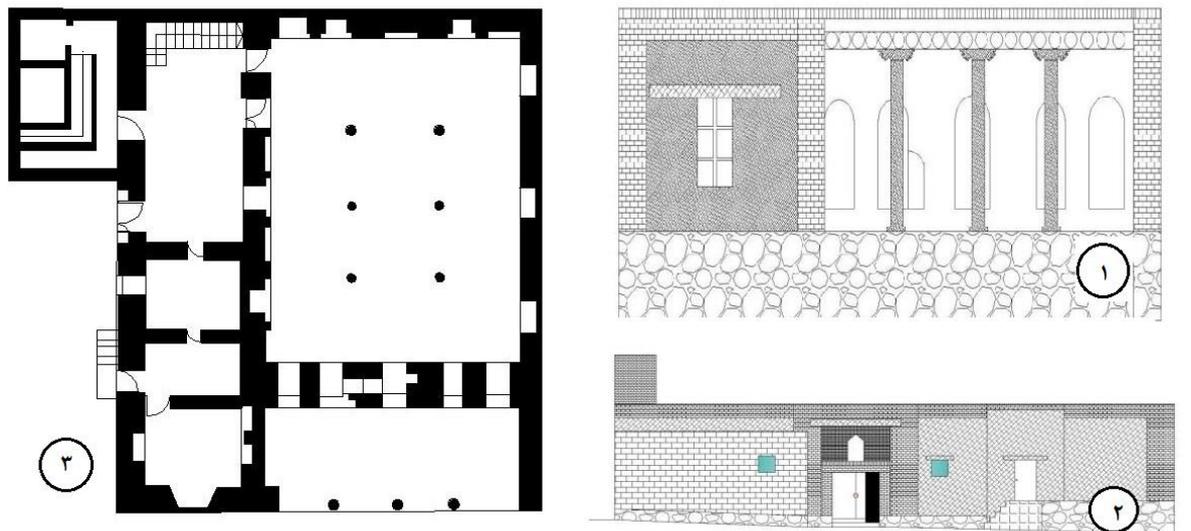
مینورسکی^{vi}، خاورشناس مشهور روسی، که در اوایل قرن بیستم در تبریز خدمت می‌کرد بارها از کردستان بازدید نموده و در مورد ترجان می‌نویسد: "در نزدیکی بوکان و در سمت غرب آن حدوسط رودخانه سیمینه‌رود، دهستان ترجان وجود دارد که ساکنان آن همگی گُرد هستند" (مینورسکی، ۲۰۱۷، سلیمی، صلح جو، عبدالله پور، ۱۴۰۰). این روستا به دلیل نزدیکی به رودخانه سیمینه‌رود، واقع شدن در منطقه کوهستانی با طبیعت بکر و چشمه‌سارهای متعدد و نقش آن به‌عنوان پل ارتباطی، بین گُردستان مَکریان و اردلان از دوره پیش از تاریخ تاکنون در مطالعات باستان‌شناسی ایران دارای جایگاه ممتازی بوده است (Salimi, 2022).

جنب قلعه باستانی ترجان مسجد تاریخی روستای ترجان قرار دارد که به جامانده از دوره قاجار است. بنا به لوح سنگی نصب شده بر درب ورودی این مسجد، مسجد ترجان در سال ۱۲۵۸ هجری قمری (۱۲۲۰ شمسی) به هزینه شخصی نورالنساء خانم (همسر

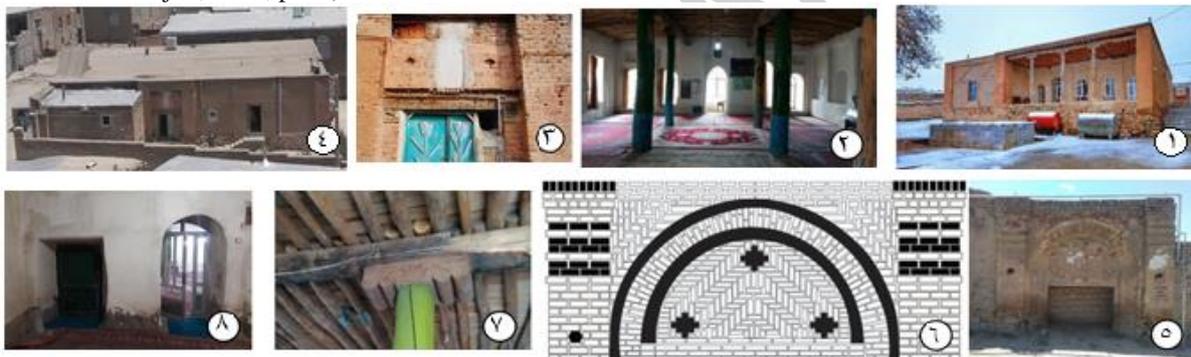
محمد امین بیگ) برای توسعه آموزش و محلی برای تربیت فقیهان کردستان ایران و عراق ساخته شد. محمد امین بیگ مشهور به قوچ بیگ از نوادگان بداق السلطان حاکم وقت مهاباد بود (Zarei, 2018). در ادامه روستاهای قافل‌آباد، شیلان‌آباد، قازلیان و آسیاب خاتوته جهت هزینه و خرج مدرسان و طلبه‌ها وقف می‌شوند (سلیمی و صلح‌جو، ۱۳۹۷، ۸۴).

این مسجد نیز به شیوه معماری سبک بومی کردستان (با مصالح بومی منطقه از سنگ و خشت و آجر و ایوان در ضلع جنوبی) احداث شده است که بخش اعظم آن (شامل اتاق طلبه‌ها و مدرس‌ها) از بین رفته و فقط شبستان اصلی مسجد و ایوان روبه قبله آن مانده است. پلان این مسجد نیز تقریباً مربعی شکل می‌باشد (تصاویر ۸ و ۹). در ضلع جنوبی و در مقابل ایوان ستوندار مسجد ترجان حوض و فواره‌ای جهت وضو گرفتن نمازگران وجود داشت (تصویر ۱۰:۹). آب این حوض از کانی‌سپی (چشمه سفید)، از کوه‌های شرقی روستای ترجان با تنبوشه‌های سفالی تأمین می‌شد. آب چشمه مزبور در داخل روستا در میان فضاهای مسجد، قلعه و مکانی برای استفاده عموم مردم، تقسیم شده بود. ورود به داخل مسجد از ضلع شمال‌غربی با ارتفاع ۱۷۶ سانتیمتر و عرض ۶۵ سانتیمتر ممکن بود. این درب اصلی هنوز مرمت نشده و بسته است و از ورودی جایگزین جنب آن استفاده می‌شود. بر بالای ورودی غربی به شبستان، لوحی سنگی حکاکی شده است که سال ساخت و بانی آن به شرحی که گذشت آمده است.

شبستان مسجد دارای شش ستون در دو ردیف سه‌تایی است که حدود ۳۳۰ سانتیمتر ارتفاع و ۱۳۰ سانتیمتر قطر دارند. این ستون‌های چوبی مثل دیگر مساجد بررسی شده، دارای سرستون‌های^{ix} چوبی می‌باشند. پوشش سقف نیز با استفاده از تیرک‌های چوبی و تخته الوار اجرا شده و سقف را کاهگل نموده‌اند. فضای شبستان با ابعاد تقریبی ۱۳ در ۱۰ متری و ارتفاع چهارمتری بنا شده است. در ضلع شرقی این شبستان، سه پنجره به شکل مستطیل با ارتفاع ۱۹۴ سانتیمتر و عرض ۱۲۲ سانتیمتر وجود دارد. ضلع شمالی این شبستان نیز دارای سه طاقچه گچی با ابعاد ۱۲۷ در ۹۷ سانتیمتری می‌باشد. محراب اصلی در ضلع جنوبی مسجد (روبه قبله) ۲۵۱ سانتیمتر ارتفاع و ۱۲۰ سانتیمتر عرض داشته و با طاقی جناغی اجرا شده است. در سمت غربی محراب، دو پنجره با طاق رومی با ابعاد ۲۲۰ در ۸۷ سانتیمتر و در ضلع شرقی آن دو پنجره دیگر با ابعاد میانگین ۱۸۷ در ۱۷۷ سانتیمتر وجود دارند. به علاوه در هر دو سمت محراب و بر بالای پنجره‌ها طاقچه‌هایی برای نگهداری مصحفات ساخته شده‌اند. فضای شبستان در داخل ۱۳ متر طول و ۱۷ / ۱۰ سانتیمتر عرض و بلندی فضای شبستان از کف تا سقف آن ۴ متر است.

شکل ۸: ۱. طرح نمای جنوبی مسجد، ۲. نمای غربی مسجد و ۳. پلان مسجد ترجان (سلیمی و صلح‌جو، ۱۳۹۷، ۹۰)
 Fig 8: 1. South elevation drawing of the mosque, 2. West elevation of the mosque, and 3. Plan of Torjan Mosque (Salimi and Solhjoo, 2018, p. 90).

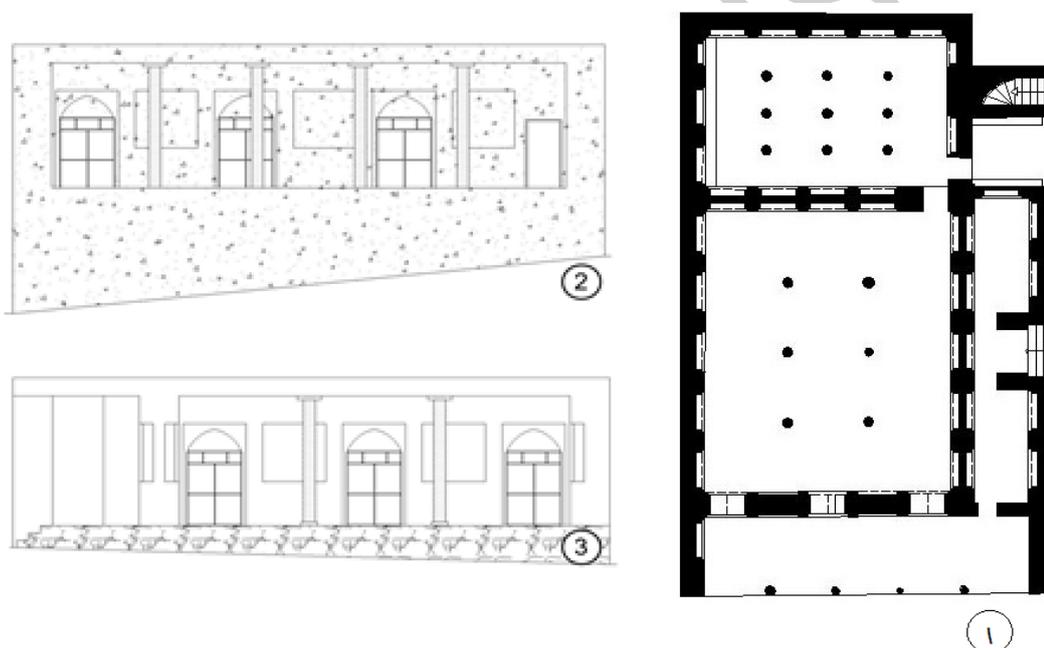
شکل ۹: ۱. نمای جنوبی مسجد ترجان، ۲. شبستان مسجد، ۳. ورودی غربی مسجد، ۴. نمای غربی مسجد، ۵. ورودی شمالی مسجد. ۶. آجرکاری بالای سردر شمالی مسجد، ۷. نمونه ای از سرستون شبستان، ۸. ورودی شبستان از سمت هشتی
 Fig 9: 1. Southern façade of Torjan Mosque, 2. Mosque prayer hall, 3. Western entrance to the mosque, 4. Western façade of the mosque, 5. Northern entrance to the mosque, 6. Brickwork above the northern entrance portal, 7. Example of a capital in the prayer hall, 8. Entrance to the prayer hall from the vestibule.

۵- مسجد سرا

روستای سرا در شمال شهرستان سقز و در مرکز دهستان سرا از توابع بخش مرکزی سقز و در فاصله ۱۵ کیلومتری جاده سقز-بوکان قرار دارد است. عناصر معماری مسجد سرا نمایانگر ساخت این بنا در دوره قاجار است. این مسجد هم بر بلندای تپه‌ای مشرف بر روستا و رودخانه احداث شده اما با توسعه روستا، امروز تقریباً در میانه روستا قرار گرفته است.

ایوان جنوبی این مسجد نیز، مثل سایر مساجد سقز، با ستون‌ها و سقف چوبی احداث شده است با این تفاوت که هشت ستون سقف آن را نگه می‌دارند. قطر این ستون‌ها نسبت به ستون‌های ایوان سایر مساجد منطقه کمتر و لذا در فاصله نزدیکتری نسبت

به هم قرار گرفته‌اند. در ضلع شمالی این ایوان، علاوه بر پنجره‌های محراب اصلی و دو محراب جانبی آن، درب ورود به ایوان از اتاق طلبه‌ها وجود دارد. در ضلع شرقی مسجد سرا دو حجره مخصوص طلبه‌ها وجود دارد که هر کدام دارای دو پنجره قوسی می‌باشند. درب ورود به این حجره‌ها و همچنین ورود به ایوان، در نمای شرقی مسجد قرار دارد. برای ورود به شبستان از ضلع شرقی مسجد ابتدا وارد فضایی مستطیلی با نه ستون چوبی می‌شوند (شکل ۲۸). باور بر این است این اتاق نه ستونه فضایی برای حضور طلاب در کلاسهای درس و محفل اساتید منطقه بوده است. مشابه مسجد ترجان، شبستان این مسجد نیز ۶ ستونه است. با استفاده از درب چوبی کوتاهی در ضلع شمالی شبستان وارد آن می‌شوند. ارتفاع این شبستان حدود سه متر و تزئینات آن نسبت به دیگر مساجد کمتر است. در جدول ۲ ویژگی‌های معماری پنج مسجد مورد مطالعه آمده است.

شکل ۱۰: ۱. پلان مسجد سرا، ۲. نمای جنوب، ۳. برش A-A و نمایش محراب‌های اصلی و فرعی (اسناد میراث فرهنگی شهرستان سقز)

Fig 10: 1. Plan of Sara Mosque, 2. South elevation, 3. Section A-A showing the main and secondary mihrabs (Saqqez Cultural Heritage Documents).

شکل ۱۱: ۱. نمای جنوبی مسجد سرا، ۲. شبستان مسجد سرا، ۳. نمای شمالی و غربی مسجد سرا

Fig 11. 1. Southern façade of Sara Mosque, 2. Prayer hall of Sara Mosque, 3. Northern and western façade of Sara Mosque.

جدول ۲. ویژگی‌های معماری مساجد مورد مطالعه (منبع: نگارندگان)

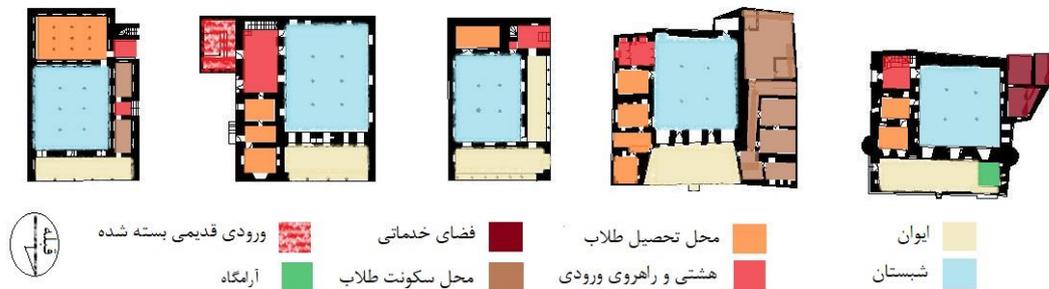
Table 2. Architectural characteristics of the studied mosques (Source: The authors).

مسجد دومناره	مسجد شیخ مظهر	مسجد تمرنگ	مسجد ترجان	مسجد سرا	همجواریها در حالت اولیه
چهار طرف باز	چهار طرف باز	چهار طرف باز	چهار طرف باز	چهار طرف باز	چشم انداز
رودخانه سقز و پارک شهر تا اواخر پهلوی	رودخانه سقز و پارک شهر تا اواخر پهلوی	مشرف به روستا و رودخانه	مشرف به هسته اصلی روستا	مشرف به هسته اصلی روستا	ابعد شبستان رواق دار
۱۰*۱۲ متر	۲۰*۱۱.۱۰ متر	۸*۱۱ متر	۱۷*۱۰.۱۳ متر	۱۱*۹.۱۰ متر	ارتفاع شبستان
۴ ستون	۴ ستون	۴ ستون	۶ ستون	۶ ستون	تعداد ستون شبستان
سه در در نمای جنوبی به ایوان به عنوان یک محراب اصلی و فرعی	سه در در نمای جنوبی به ایوان به عنوان یک محراب اصلی و دو محراب فرعی	سه پنجره در نمای جنوبی به عنوان یک محراب اصلی و دو محراب فرعی	یک محراب اصلی و دو محراب فرعی	یک محراب اصلی و دو محراب فرعی	تعداد محرابهای شبستان
۱.۵ متر (در مرمت افزایش یافته)	۱.۵ متر (در مرمت افزایش یافته)	۱.۵۳ متر	حدود ۱.۵ متر	حدود ۱.۵ متر	ارتفاع درب ورود به شبستان در حالت اولیه
۲ در در جبهه غرب به شبستان و ایوان	۲ در در جبهه غرب به شبستان و ایوان	ورودی اصلی در ضلع شرقی ورودی افراد سالخورده از جنوب سمت ایوان	دو در در سمت غرب	سمت شرق	درهای ورودی
ورودی-هشتی-شبستان	ورودی-هشتی-شبستان	ورودی-ایوان شرقی-هشتی-شبستان	ورودی-هشتی-شبستان	ورودی-شبستان	سلسله مراتب ورود اصلی به شبستان
تورفتگی تاچه ها، پنجره های چوبی هلالی با شیشه های رنگی	تورفتگی تاچه ها، گچبری قاب بندی شده در بالای محراب، محرابهای هلالی	تورفتگی تاچه ها، پنجره های چوبی هلالی با شیشه های رنگی	تورفتگی تاچه ها و پنجره های هلالی	تورفتگی کم عمق تاچه ها و طاق نماهای هلالی بالای پنجره ها	تزیینات شبستان
۴.۸*۱۶ متر	۴.۵*۱۳.۳۰ متر	۳.۹۰*۱۰.۶۰ متر	۲.۰*۱۰.۴۰ متر	۲.۰*۱۲.۲۰ متر	ابعاد ایوان جنوبی
۶ ستون	۵ ستون	۶ ستون	۳ ستون	۸ ستون	تعداد ستونهای ایوان جنوبی
ندارد	ندارد	سمت شرق با ۵ ستون	ندارد	ندارد	ایوان در سمت دیگر
در جبهه غربی	در جبهه غربی	در جبهه شمالی (تخریب شده)	از بین رفته	در سمت شرق و محل درس در ضلع شمال یک شبستان ۹ ستونه	اتاق طلبه ها
حوض خانه به ابعاد ۸*۸ متر خارج از بنای مسجد واقع در	خارج از مسجد	خارج از مسجد	خارج از مسجد	خارج از مسجد	محل وضوخانه در حالت اولیه

یافته های پژوهش

ویژگیهای فضایی مساجد مورد مطالعه

با وجود تغییراتی که در طول سالیان متمادی بر مساجد مورد مطالعه، دومناره، شیخ مظهر، تمریگ، ترجان و سرا تحمیل شده است؛ این پنج مسجد مطابق شکل ۱۲، دارای کاربری های مشترکی هستند، که عبارتند از:

شکل ۱۲. از راست به چپ مساجد دومناره، شیخ مظهر، تمریگ، ترجان و سرا (نگارندگان)

Fig 12. From right to left: Domemar, Sheikh Mazhar, Tamerbegh, Torjan, and Sara Mosques (The Authors).

۱. ایوان های ستوندار روبه قبله به عنوان شبستان تابستانی

ایوان جنوبی همه مساجد تاریخی بررسی شده در این پژوهش روبه قبله ساخته شده اند. مسجد تمریگ تنها مسجد دو ایوانه (با یک ایوان دیگر در شرق مسجد) بود. سقف تمامی ایوان های این مساجد به کمک ستون های چوبی نگهداری می شده اند. از پنج مسجد مورد مطالعه به جز مسجد تمریگ، ایوان نقش شبستان تابستانه را داشته است. در مسجد تمریگ از ایوان برای آفتابگیری و رفت و آمد افراد استفاده می شده است.

۲. شبستان ستون دار با ستون های چوبی به عنوان شبستان زمستانی

در مساجد مورد مطالعه بنا به مقتضیات سازه‌ای و یا تحت تاثیر مساجد اولیه اسلامی شبستان مساجد دارای ستونها و سقف چوبی است. مساجد دومناره، شیخ مظهر و تمرنگ چهار ستونه بوده و مساجد ترجان و سرا، شش ستون داشته‌اند. جهت گرمایش آسانتر در زمستان ارتفاع شبستانها کم و بین ۲.۸۰ تا ۴ متر متغیر است (جدول ۳).

۳. ارتفاع کم درب‌های ورود به شبستان به پیروی از آیین اولیه اسلام

در مساجد تاریخی کردستان ارتباطات فضایی به گونه‌ای بوده است که فرد با عبور از دالانها و ایوانها به درب شبستان می‌رسیده است. ارتفاع درب شبستان حداکثر یک متر و نیم بوده و فرد هنگام ورود به شبستان با خمیدن در برابر فضایی الهی با ورودی خالصانه به شبستان خود را در حضور پروردگار حس می‌کرد چرا که ایوانها و راهروها در هنر اسلامی همچون مسیری است که روح در گذرگاه‌های باریک و خفقان‌آور به انشراح کیهانی در شبستان نایل می‌شود (نصر، ۱۳۸۹). سادگی این مساجد مویذ این آیه قرآن است که "خدا غنی و بی‌نیاز است و شما فقیر و نیازمندید." ^{viii} در مرمت‌های نادرست درب ورودی به شبستان مسجد دومناره و شیخ مظهر افزایش یافته است.

۴. پنجره‌های رو به ایوان جنوبی در نقش محراب‌های اصلی و فرعی

در همه مساجد بررسی شده در این پژوهش پنجره‌ها و بازشوهای رو به ایوان جنوبی محراب محسوب می‌شوند. در طرفین محراب اصلی محراب‌های فرعی وجود دارند. در صورت عدم حضور امام جماعت در نماز جماعت، یکی از جانشینان وی، نماز جماعت را در این محراب‌های فرعی ادا می‌کرد. همچنین در زمان تدریس یا سخنرانی، اساتید با مرتبه پایین‌تر از امام جماعت در این محراب‌ها و کنار امام جماعت می‌نشستند. با توجه به جهت باد غالب سقز، که از سمت جنوب‌غربی است، این پنجره‌ها علاوه بر ایجاد دید مطلوب امکان تهویه طبیعی شبستان را در تابستان فراهم می‌آوردند.

۵. راهروی حجره‌دار و اتاق طلاب

مطابق پلان مساجد بررسی شده در پژوهش، همه این مساجد دارای راهروهایی حجره‌دار بوده‌اند و این حجره‌ها در گذشته مکتب‌خانه و محل پرورش طلبه‌های دینی بونده‌اند که به آنها اتاق طلاب یا فقیه نیز می‌گفتند. امروزه به دلیل از بین رفتن کاربری آموزشی حجره‌های مسجد تمرنگ به سرویس بهداشتی و وضوخانه تغییر کاربری داده است، همچنین وضوخانه مسجد

دومناره که جدای از صحن مسجد بود، امروزه در یکی از اتاق‌های طلاب قرار گرفته است. متأسفانه امروزه اتاق طلبه‌ها در مسجد تمریگ و مسجد ترجان از بین رفته‌اند.

۶. جدایی وضوخانه و سرویس‌های بهداشتی از صحن مسجد

با توجه به تعریف روحانی فضای مساجد مورد مطالعه، سرویس بهداشتی و وضوخانه در خارج از صحن مقدس این مساجد وجود داشتند و این فضاهای خدماتی در نزدیکی مسجد و پایین دست آن و در مسیر جریان آبهای زیرزمینی قرار داشتند، به گونه‌ای که شخص همواره پاکیزه و با وضو وارد این فضاهای مذهبی می‌شد. حوضخانه مسجد دومنار سقز روبروی ضلع جنوبی ساختمان با فاصله حدودی ۱۰ متر در ارتفاعی پایین‌تر از مسجد بنا شده است. به گفته معتمدین در کنار حوضخانه اتاق و حوضی دیگر مخصوص غسل نمازگزاران و تطهیر اموات وجود داشته که بعدها این حوض جهت گسترش آبریزگاهها از بین رفته است (نصراللهی، ۱۳۸۱، ۴۶). در مجاورت مسجد شیخ مظهر، حوضخانه‌ای به عنوان وضوخانه در کنار گذر غربی روبروی نمای غربی مسجد وجود داشته است که اکنون ویران شده است. در روبروی ضلع جنوبی مسجد ترجان حوضی وجود دارد که از آب آن جهت وضوگرفتن استفاده می‌شده است. مسجد تمریگ و سرا نیز به گفته اهالی روستا حوضخانه‌هایی در پایین دست مساجد داشته‌اند که اکنون ویران شده‌اند. در برنامه‌های مرمتی اصل رعایت فاصله فضاهای بهداشتی از شبستان نادیده گرفته شده و وضوخانه‌ها را معمولاً در اتاق طلبه‌ها و چسبیده به مساجد نوسازی نموده‌اند.

تاثیر عوامل زمینه‌ای طبیعی (اقلیم و جغرافیا) بر معماری مساجد

با بررسی مساجد تاریخی شهرستان سقز متوجه یکسان بودن آنها هم در فرم و هم در فضا می‌شویم. علاوه بر این همه این مساجد با مصالح بومی یکسانی ساخته شده‌اند. این مصالح بصورت طبیعی حاصل عوامل فرسایش در رودخانه‌ها و کوهستان‌های منطقه و در دسترس بوده‌اند. کُردها در گذر زمان با طراحی و ساخت ساختمان‌های مسکونی و ابنیه‌های مذهبی در مناطق شیبدار کوهستانی، سعی داشته‌اند در خلق معمارانه خویش هرچه بیشتر با طبیعت ارتباط بصری داشته باشند و با استفاده مناسب از منابع آب (مثل چشمه‌ها و رودها) و مواد پایدار طبیعی در بناهای خود با طبیعت اطراف هماهنگی نمایند و چشم‌اندازهای طبیعی را در طرح خویش حفظ کنند (Hosseini & Bemanyan, 2023). استفاده از مصالح بومی در معماری گذشته کردستان و رعایت توپوگرافی منطقه، سبب شکل‌گیری معماری پایدار در این منطقه شده بود (khoshnaw, 2019).

با توجه به اقلیم سرد و کوهستانی بودن کردستان، سبک معماری مساجد این منطقه با سایر نقاط ایران کاملاً متفاوت است (Zarei, 2018). در جدول ۳ ویژگیهای حاصل از اقلیم و جغرافیا در مساجد مورد مطالعه ذکر گردیده است.

جدول ۳. بررسی ویژگیهای شکل گرفته تحت تاثیر عوامل زمینه‌ای طبیعی اقلیم و جغرافیا در مساجد (نگارندگان)

Table 3. Analysis of features shaped by the influence of contextual natural factors of climate and geography in the mosques (The Authors).

مسجد دومناره	مسجد شیخ مظهر	مسجد تمبرگ	مسجد ترجان	مسجد سرا
				
فشرده یک طبقه، استقرار بر روی شیب رو به جنوب	فشرده، دو طبقه، طبقه بالا مسجد و حجره، طبقه پایین مغازه های مسجد	فشرده، یک طبقه، استقرار بر روی شیب رو به جنوب	فشرده، یک طبقه، استقرار بر روی شیب رو به جنوب	فشرده، یک طبقه، استقرار بر روی شیب رو به جنوب
۴.۵ متر	۴.۵ متر	۳.۴۰	۳.۱۰	۲ متر
رو به رودخانه شهر	رو به رودخانه شهر	رو به رودخانه و روستا	رو به روستا	رو به روستا
بر روی شیب رو به جنوب				
محل استقرار				
ندارد				
ساخت پی از سنگ لاشه، ساخت دیوارها از خشت خام و با آجر ساخته شده از خاک منطقه، چوب درختان چنار، بید و یا گردو برای سقف و ستونها و نیز ملات‌های بومی از کاه‌گل و آهک، جنس بازشوها کلاً چوبی				
دیوارها ضخیم				
پنجره ها نسبتاً کوچک				
تهوویه شبستان از پنجره‌های رو به قبله توسط باد غالب جنوبغربی				

تاثیر عوامل زمینه‌ای انسانی بر معماری مساجد مورد مطالعه

در مساجد کردستان ایام فرضیه اسلام در پنج نوبت مطابق دستورات امام شافعی بصورت فردی و یا جماعت اجرا می‌شود. درب مساجد کردستان همواره بر روی پیروان اسلام باز بوده و بسته بودن مساجد نزد ایشان قابل پسند نیست. اذان پنجگانه همه روزه

توسط مؤذنان از بلندگوهای مساجد پخش شده و پس از آن نمازگزاران به اجرای فریضه نماز می‌پردازند. علاوه بر نماز یومیه، نماز جماعت روز جمعه، مراسمات ماه رمضان و مولود خوانی پیامبر از دیگر مراسمات مرسوم در مساجد این منطقه است. اغلب مساجد کردستان امروزه به برگزاری کلاس‌های آموزش قرآن و زبان و ادبیات کُردی مبادرت می‌ورزند.

در مساجد این منطقه مراسم سوگواری (به کُردی پرسه - Prsa) برای متوفیان اجرا می‌شود. در بیشتر روستاهای شهرستان سقز و کردستان، متوفی را ابتدا در مساجد غسل نموده و پس از برگزاری نماز میت، متوفی را بر شانه صاحبان پرسه (نزدیکان متوفی) حمل نموده و با ذکر شهادتین در طی مسیر، در گورستان نزدیک مسجد به خاک می‌سپارند امروزه در شهرستان سقز مراسم برای متوفیان منحصر در مسجد آرامگاه آیچی اجرا می‌شود (Hajesmaili, 2023). مراسم تسلیم شرعی مردگان کمافی السابق در بیشتر روستاها بخصوص روستاهای سادات منطقه سقز اجرا می‌شود (فاروقی، ۱۳۶۹). از مساجد موضوع این پژوهش در حال حاضر مراسم غسل شرعی و نماز میت در مساجد تمریگ و ترجان در جریان است (جدول ۴).

جدول ۴: کاربریهای اختصاص داده شده به مساجد مورد مطالعه تحت تاثیر عوامل زمینه ای انسانی (نگارندگان)

Table 4: Functions assigned to the studied mosques under the influence of human contextual factors (The Authors).

مسجد	شبهستان ستون دار	ایوان	حجره ها
مسجد دومناره	محل برگزاری نماز جماعت، محل اجتماع و فعالیت طلبه‌ها در ساعات غیر از نماز، مراسم مذهبی مانند مولودخوانی در ماه ربیع‌الاول، مراسم ختم افراد، محل اجتماعات مردم،	محل برگزاری نماز در تابستان، محل اعلام اعلاناتی حکومتی به مردم، محل تجمع زیارت‌کنندگان آرامگاه سید حکیم در چهارشنبه‌ها	مخصوص آموزشهای دینی طلاب، کتابخانه، طلاب، یکی از حجره‌های طلاب امروزه به وضوخانه تغییر کاربری یافته است.
مسجد شیخ منظر	محل برگزاری نماز جماعت، محل اجتماع و فعالیت طلبه‌ها در ساعات غیر از نماز، مراسم مذهبی مانند مولودخوانی در ماه ربیع‌الاول، مراسم ختم افراد، محل اجتماعات مردم،	محل برگزاری نماز در تابستان، محل اعلام اعلاناتی حکومتی به مردم،	مخصوص آموزشهای دینی طلاب، کتابخانه، طلاب، یکی از حجره‌های طلاب امروزه به وضوخانه تغییر کاربری یافته است.
مسجد سرا	محل برگزاری نماز جماعت، محل اجتماع و فعالیت طلبه‌ها در ساعات غیر از نماز، مراسم مذهبی مانند مولودخوانی در ماه ربیع‌الاول، مراسم ختم افراد، محل اجتماعات مردم، مکان مناظرات و آموزش‌های دینی در شبستان موسوم به چقاخانه	محل برگزاری نماز در تابستان، محل اعلام اعلاناتی حکومتی به مردم،	مخصوص آموزشهای دینی طلاب، کتابخانه طلاب، یکی از حجره‌های طلاب هنوز مرمت نشده اند.
مسجد ترجان	محل برگزاری نماز جماعت، محل اجتماع و فعالیت طلبه‌ها در ساعات غیر از نماز، مراسم مذهبی مانند مولودخوانی در ماه ربیع‌الاول، مراسم ختم افراد، محل اجتماعات مردم، محل اجتماع جوانان و بازی های محلی در زمستان	محل برگزاری نماز در تابستان،	مخصوص آموزشهای دینی طلاب، کتابخانه

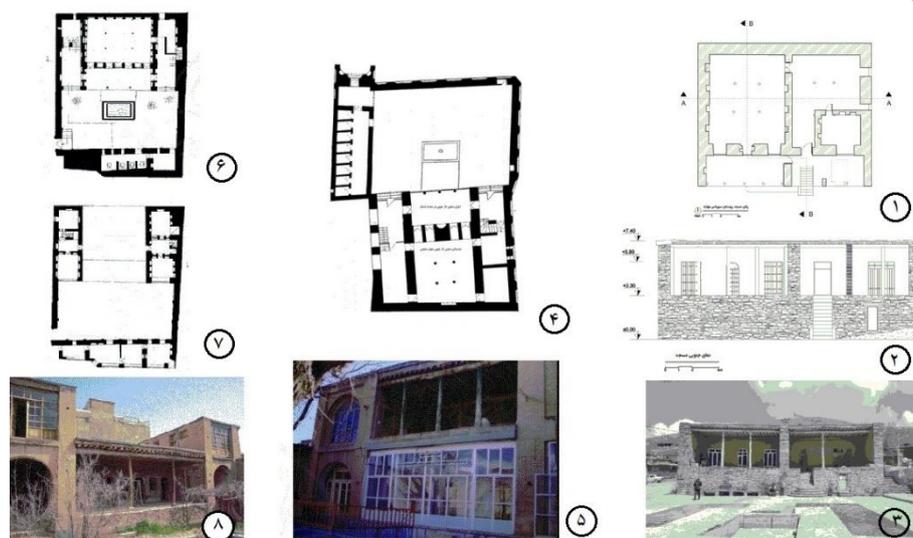
مسجد تمبریگ	محل برگزاری نماز جماعت، محل اجتماع و فعالیت طلبه ها در ساعات غیر از نماز، مراسم مذهبی مانند مولودخوانی در ماه ربیع‌الاول، مراسم ختم افراد، محل اجتماعات مردم، محل اجتماع جوانان و بازی های محلی در زمستان	مسیرهای تردد نمازگزاران، مکان آفتاب‌گیری پیرمردان، مسیر حمل متوفی از غسلخانه به قبرستان	یکی از حجره‌های طلاب به وضوخانه-غسلخانه تغییر کاربری یافته و دو حجره دیگر بازسازی نشده اند
----------------	---	---	--

بررسی تشابهات و تفاوت‌های مساجد شهرستان سقز با سایر مساجد مشابه در مناطق کردنشین ایران

مساجد مطالعه شده در شهرستان سقز تحت تاثیر معماری بومی منطقه کردستان شکل گرفته‌اند. این نوع از معماری که به سبک کردی معروف است در خانه‌سازی کردستان نیز رواج داشته است. در خانه‌سازی بومی منطقه کردستان بر حسب شرایط در بیشتر مواقع خانه‌ها ایوانی رو به جنوب (در اکثر مواقع)، شرق، غرب یا شمال دارند (زارعی، ۱۳۹۴، ۱۷). نمونه بارز این خانه‌ها عمارت فیض‌الله بیگی در روستای قلند از توابع شهرستان سقز است. مساجد محله‌ای شهرسندج تشابه بسیاری به مساجد سقز دارند. در شهر سندج مساجد محله‌ای دارای شبستان ستون‌دار با حداقل چهارستون، با یک یا دو راهرو در یک یا دو سمت شبستان و همچنین یک یا دو ایوان ستون‌دار چوبی ساخته می‌شدند. در این مساجد یک یا دو اتاق محل آموزش مقدماتی طلاب بوده است که به آن اتاق فقیه می‌گفتند. این اتاقها برخلاف مساجد سقز که همتراز با شبستان قرار گرفته‌اند، اکثرا در طبقه بالای راهروها ساخته شده‌اند. اکثر مساجد سندج تحت تاثیر مساجد مناطق مرکزی دارای حیاط هستند. ایوانها بر حسب موقعیت مکانی مسجد در جنوب، شرق، غرب یا شمال جانمایی شده‌اند، مساجدی هم هستند که ایوان ندارند. درواقع تنوع پلانی در سندج بیشتر از شهرستان سقز است. زارعی (۱۳۹۴) پنج گونه از مساجد محله‌ای در سندج را شناسایی نموده است. در سندج مسجد خورشیدلقا خانم شبستان ۴ ستونی با ایوان رو به جنوب و دو راهرو در طرفین با اتاقهای فقیه در طبقه بالای راهروها حیاطی در سمت جنوب دارد، مسجد رشید قلعه بیگی دارای ایوان شمالی و حیاط در سمت شمال است (شکل ۱۳).

مسجد سوناس واقع در روستای سوناس در شهرستان مهاباد شباهت بسیاری به مسجد ترجان دارد (شکل ۱۳). دلیل این موضوع شباهت موقعیت جغرافیایی و اقلیمی است، همچنین هر دو روستا در گذشته جزئی از جغرافیای مکریان^۷ بوده‌اند. هر دو مسجد به لحاظ ساختار معماری از جمله پلان مستطیل شکل با سقف مسطح و ایوان ستوندار در ضلع جنوبی آن و استفاده از مواد و مصالح بومی به تبعیت از اقلیم کوهستانی، الگوهایی با سبک بومی و محلی مناطق روستانشین کرد را معرفی می‌کنند. سلیمی (۱۳۹۸) در مقاله‌ای مسجد سوناس را بررسی نموده و عنوان می‌نماید که بنای مسجد سوناس صحن یا حیاط مرکزی ندارد، زیرا وجود آن در منطقه کوهستانی به دلیل ریزش نزولات جوی مشکلات و گاه مزاحمت‌های زیادی برای نمازگزاران به وجود می‌آورد. مسجد

سویناس با ایوان ستوندار به سمت جنوب و در جهت آفتاب قرار گرفته است. ایوان ستوندار از ورود مستقیم ریزشهای جوی در فصل بارندگی به داخل مسجد ممانعت می‌کند. همچنین فضای مزبور در ایامی با آب و هوای مطلوب، مکان مناسبی برای تدریس و اقامه نماز است (سلیمی، ۱۳۹۸). دلایل مشابهت مساجد مورد مطالعه سقز با مساجد محله‌ای سنندج و مسجد سویناس در مهاباد این است که عوامل زمینه‌ای طبیعی (اقلیم و جغرافیا) و انسانی (فرهنگی، اجتماعی و ...) که موجب شکل‌گیری این مساجد شده‌اند مشابهت‌های فراوانی به یکدیگر دارند.

شکل ۱۳. تصاویری از مساجد سایر مناطق کردستان: ۱. پلان مسجد روستای سویناس ۲. نمای مسجد روستای سویناس ۳. عکس از مسجد روستای سویناس ۴. پلان مسجد رشید قلعه بیگی در سنندج ۵. عکس از نمای شمالی مسجد رشید قلعه بیگی ۶. پلان طبقه همکف مسجد خورشید لقا خانم در سنندج ۷. پلان طبقه اول مسجد خورشید لقا خانم در سنندج ۸. عکس از نمای جنوبی مسجد خورشید لقا خانم در سنندج

Figure 13. Images of mosques from other regions of Kurdistan: 1. Plan of the mosque in Suinas village, 2. South View of the mosque in Suinas village, 3. Photo of the mosque in Suinas village, 4. Plan of Rashid Qaleh Begi Mosque in Sanandaj, 5. Photo of the northern view of Rashid Qaleh Begi Mosque, 6. Ground floor plan of Khorshid Leqa Khanum Mosque in Sanandaj, 7. First floor plan of Khorshid Leqa Khanum Mosque in Sanandaj, 8. Photo of the southern view of Khorshid Leqa Khanum Mosque in Sanandaj.

نتیجه‌گیری

مساجد تاریخی شهرستان سقز تحت تاثیر عوامل زمینه‌ای طبیعی همچون عوامل جغرافیایی، اقلیمی و عوامل زمینه‌ای انسانی همچون عوامل فرهنگی، مذهبی و سیاسی شکل گرفته‌اند. این مساجد تحت تاثیر اقلیم و جغرافیا دارای پلان فشرده مکعبی با ستونهای چوبی بر روی شیب رو به جنوب هستند که برای ساخت آنها از مصالح بومی منطقه مثل سنگ لاشه، آجر، خشت و

ملاطهای کاه گل و آهک بهره گرفته شده است. این مساجد دارای شبستان‌هایی ستوندار و ایوان‌هایی با ستونهای چوبی در سمت قبله و سه باز شو رو به قبله هستند که به عنوان محراب مساجد محسوب می‌شوند. وجود در و باز شو رو به قبله جزو اصول طراحی مساجد نیست، یکی از دلایل این کار افزایش ارتباط ایوان و شبستان برای روزهای گرم تابستان است و به دلیل جهت باد غالب از جنوب‌غربی به شمال‌غربی امکان تهویه شبستان از طریق پنجره‌های ایوان فراهم می‌شود. از ایوان به عنوان شبستان تابستانی نیز استفاده می‌شده است. از سویی این مساجد تحت تاثیر عوامل زمینه‌ای انسانی نیز بوده‌اند. به تبعیت از مساجد اولیه اسلامی ورود به مساجد از طریق ورودی کم ارتفاع (حدوداً با ارتفاع ۱.۵ متر) انجام می‌پذیرفت تا نمازگزار با احترام وارد صحن شبستان شود. در ساخت مساجد تاریخی شهرستان سقز اصل سادگی و بی‌نیازی خانه خدا به تجملات رعایت شده است. مساجد منطقه دارای اجزای ثابت ایوان رو به جنوب، شبستان و حجره طلاب بوده‌اند. جهت ورود با وضو به صحن مسجد در پایین دست و نزدیک این مساجد ساختمان وضوخانه وجود داشته که معمولاً آب آن از چشمه یا کاریز تامین می‌شد. فضاهای اصلی مساجد شبستان، ایوان و حجره متناسب با کاربری‌های آموزشی، دینی، فرهنگی و اجتماعی شکل گرفته‌اند که در جدول ۴ مورد اشاره قرار گرفته‌اند.

سپاسگزاری

نویسندگان پژوهش بر خود فرض می‌دانند که از زحمات جناب آقای مهندس نصرالهی رئیس محترم اداره میراث‌فرهنگی، گردشگری و صنایع‌دستی شهرستان سقز به پاس اجازه دسترسی به منابع و آرشیوهای آن اداره، در اختیار نهادن مستندات و نقشه‌های مساجد و همچنین پاسخ به سوالات نویسندگان در طول پژوهش، قدرانی و سپاس خود را اعلام دارند. راهنمایی‌های دهبیار محترم روستای تمریگ جناب آقای احمد افروزی شایسته تقدیر است. همچنین لازم است از زحمات خادمین مساجد این پژوهش به پاس همراهی در بازدید از مساجد و همکاری در دسترسی به فضاها قدردانی نمود.

پی‌نوشت

Scytbes (Scythians)ⁱ

Sakkaⁱⁱ

Ishkuzaiⁱⁱⁱ

Izirtu^{iv}

^v خاندان اردلان، از جمله خاندان‌های کردستانی می‌باشند که از نیمه قرن ششم تا اواخر قرن سیزدهم هجری (۱۱۶۸-۱۸۶۷ میلادی)، یعنی از قبل از روی کار آمدن صفویه تا اواخر دوره قاجار بر قسمت‌هایی از مناطق کردنشین ایران، شامل گروس، استان کردستان امروزی، و و ژاورد (عمدتاً مناطق هورامی نشین) حکومت می‌کردند.

^{vi} . اصطلاح مَکری یا مَکریان عنوانی است که توسط مورخان و نویسندگان قرون متأخر به مناطق جنوب دریایچهٔ ارومیه اطلاق شده است. به طور کلی جغرافیای مَکریان شامل: جنوب و جنوب غرب استان آذربایجان غربی و بخش محدودی از استان کردستان، شامل شهرهای مهاباد، بوکان، اشنویه، پیرانشهر، نقده، میاندوآب، شاهین دژ، تکاب و قسمت کوچکی از سقز به مرکزیت ساوجبلاغ (مهابادکنونی) است.

Vladimir Fyodorovich Minorsky (1877-1966)^{vii}

vii مسجد جامع سقز در دوره ناصرالدین شاه ساخته شد اما در دهه ۶۰ خورشیدی ساختمان قدیمی تخریب و بنای امروزی توسعه یافت.

viii آیه ۳۸ سوره مبارکه محمد : وَاللَّهُ الْغَنِيُّ وَأَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ

ix سرستون یا ("کپیتال Capital") بخش بالایی یک ستون است که ستون را به بار افقی بالای آن مثل تیر یا طاق متصل می‌کند. این بخش معمولاً بزرگ‌تر از بدنه ستون است و علاوه بر نقش سازه‌ای، معمولاً دارای تزئینات هنری و نمادین است

References

- Ahmadi, Abbas Ali; Shateri, Mitra; and Rahimi, Kaveh, (2015). "Representation of Iranian-Islamic architecture in the mosques of the Qajar period in the city of Saqqez: Case study of the mosques of Doumana, Sheikh Mazhar and Tarjan Mosque", Third International Congress of Civil Engineering, Architecture and Urban Development, Tehran. (in persian)
- Farooqi, O. (1993). *Tazkirat al-Sadat wa al-Sulahaa: A Description of the Lineages and Histories of the Honorable Sayyids and Great Sheikhs of Islam in the Saqqez Kurdistan Region*. Saqqez: Omar Farooqi Publications. (in persian)
- Farooqi, O. (1990). *A Look at the History and Culture of Saqqez Kurdistan*. Saqqez: Mohammadi Publications. (in persian)
- Ghaderbeigzadeh, R. (2015). *Architecture and urban design and their role in the urban identity of Saqqez*. Saqqez: Gootar. (in persian)
- Ghirshman, R. (1993). *Iran from the earliest times to the Islamic conquest*. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company. (in persian)
- Gandomkar, A., Fallahi, L. (2014). The effect of prevailing wind direction on the design of the urban road network (Case study: Saqqez city). *Geography and Environmental Studies*, 3(9), 27-36. (in persian)
- Hajesmaeili, E. (2023). AR Portrait Painting in Dialogue with Woman, Life, Freedom. *Marilyn Zurmuehlen Working Papers in Art Education*, 2023(1). Hosseini, Sayed-Vafa., Bemanian, Mohammad Reza., (2023). "Biophilic Development Paradigm for Mountainous Areas of Kurdistan," *JOJ Horticulture & Arboriculture*, vol. 4 (2), doi: 10.19080/JOJHA.2023.04.555631.
- Khoshnaw, R. (2019). Sustainable construction in Kurdish vernacular architecture. *Periodica Polytechnica Architecture*, 50(2), 178-185.
- Kaveh, M. (1993). *Monography of Saqqez*. Saqqez: Mohammadi Saqqez. (in persian)
- Kurdistan Provincial Management and Planning Organization. (2016). *The culture of the settlements of Saqqez county (2016 National Population and Housing Census)*. Sanandaj: Kurdistan Provincial Management and Planning Organization. (in persian)
- Khadem-zadeh, M., Me'marian, G. and Salavati, K. (2022). Analytical Typology of Historic Mosques in the Cultural Kurdistan Region. *Journal of Iranian Architecture Studies*, 6(11), 103-124. (in persian)
- Memarian, G. (2018). *Iranian architecture: Niaresh* (1st ed.). Goljam Publications. (in persian)
- Minorsky, V. F. (2018). *Bunçînekanî Kurd û çend wtareyekî Kurdnasi*. Mang. (in persian)
- Minorsky, V. F. (2017). *Mînorskî û Kurd*. Mang. (in persian)
- mahdaveinejad, M., Bemanian, M., Bemanian, M. and Molae, M. (2011). Architecture in context- Inspiration of contextualism in designs. *Naqshejahan- Basic studies and New Technologies of Architecture and Planning*, 1(1), 21-34. (in persian)
- moradzadeh, S. and Nejad Ebrahimi, A. (2018). A study of mosques architecture in Iran for finding patterning of Bushehr mosques in the Qajar dynasty. *Journal of Fine Arts: Architecture & Urban Planning*, 23(2), 87-98. doi: 10.22059/jfaup.2019.263428.672084 (in persian)

- Nasrollahi, S. (2002). "The Two-Minaret Mosque of Saqqez". *Institute for Humanities and Cultural Studies*, 65(11). (in persian)
- Nasr, S. H. (2010). *Islamic art and spirituality*. Tehran: Hekmat. (in persian)
- Qobadian, V. (2018). *Climatic survey of Iran's traditional buildings*. Tehran: University of Tehran Press.
- Picon, A. (2013). Digital culture in architecture: an introduction for the design professions. (KhayyatpourNajib, M. Trans.). Tehran: Parham Naghsh. (in persian)
- Rojbyani, Mohammad Jamil, (2002). The Muqrian rulers in Kurdistan. Tehran: Anna. (in persian)
- Zarei, Mohammad Ebrahim (2015), Architectural typology of neighborhood mosques in the city of Sanandaj, during the Qajar period, *Iranian Islamic City*, No. 19: 15-28. (in persian)
- Salimi, E. (2020). A Study of the Historical Mosque of Savinas Village in Mahabad. *Iranian studies*, 5(4), 35-51. (in persian)
- Sajadi, A., (2024). "Typology of the Architectural Structure of Local Mosques in Boroujerd, in the Context of Compatibility with the Climate". *Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran*, 13(39): 267-296. (in persian) doi: 10.22084/nb.2023.25624.2445
- Salimi, E., & Solhju, J. (2018). Review and introduction of the mosque in the village of Tarjan, Saqez. *Archaeology of Iran*, (1), 1038–1050. <https://doi.org/10.22034/AOI.1810.1038> (in persian)
- Salimi, I. , Solhjoo, J. and Abdulapur, A. (2022). Study and Survey of the Tombstone Array of Qajar Cemetery of Sheikh Weso in Turjan Saqez Village. *Archaeological Research of Iran*, 11(31), 327-354. doi: 10.22084/nb.2021.21243.2103 (in persian)
- Salimi, E., Solhju, J., (2022). "Study and Survey of the Tombstone Array of Qajar Cemetery of Sheikh Weso in Turjan Saqez Village," *Pazhohesh-ha-ye Bastanshenasi Iran*, 11(31), pp. 327–354.
- Shafaei Kurd, J. (1999). *The Historical Geography of Kurdistan* (1st ed.). Noon va al-Ghalam Publications. (in persian)
- Smitch, A; Val W. (2014), *The language of Architecture*, Rockport Publishers, United states of America.
- Tavakoli, A., Heydari, A., (2012). "Urbanization in Kurdish cities after The Islamic revolution of Iran, case study Saqqez city," *Sustain Cities Soc*, vol. 2(1), pp. 45–49., doi: 10.1016/j.scs.2011.10.003.
- Teymurzadeh, Mustafa, (1953). *Terror in Saqqez (A look at the developments in Kurdistan between the First World War and the restoration of the authority of the central government, from 1293 to 1302)*. Tehran: Shiraze keteb Publishing. (in persian) <https://shirazehketab.com/>
- Zarei, M. E. (2010). Typology of Kurdistan style mosques in Iran. *Journal of Architectural/Planning Research and Studies (JARS)*, 7(2), 29-42. DOI: <https://doi.org/10.56261/jars.v7i2.168840>.

مراجع فارسی

- احمدی، عباسعلی؛ شاطری، میترا؛ و رحیمی، کاوه، (۱۳۹۴). «بازنمود معماری ایرانی_ اسلامی در مساجد دوره قاجار شهر سقزمطالعه موردی مساجد دومنار، شیخ مظهر و مسجد ترجان»، سومین کنگره بین المللی عمران، معماری و توسعه شهری، تهران. پیکون، آنتوان (۱۳۹۲)، فرهنگ دیجیتال در معماری، ترجمه: مرتضی خیاط پورنجیب، تهران: نشر پرهام نقش

- تیمورزاده، مصطفی، (۱۳۳۲). وحشت در سقز (نگاهی به تحولات کردستان در فاصله جنگ اول جهانی تا اعاده اقتدار دولت مرکزی، از ۱۲۹۳ تا ۱۳۰۲ شمسی). تهران: انتشارات شیرازه کتاب ما.
- خادمزاده، محمدحسن؛ معماریان، غلامحسین؛ و صلواتی، کامیار، (۱۳۹۶). «گونه‌شناسی تحلیلی مساجد تاریخی حوزه فرهنگی کردستان ایران»، *مطالعات معماری ایران*، ۶ (۱۱): ۱۰۳-۱۲۴.
- روزیانی، محمد جمیل، (۱۳۸۱). *فرمانروایان مکرریان در کردستان*. تهران: آنا.
- زارعی، محمد ابراهیم (۱۳۹۴)، گونه‌شناسی معماری مساجد محله‌ای در شهر سنندج، در دوره قاجار، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره ۱۹: ۱۵-۲۸
- سلیمی، اسماعیل (۱۳۹۸). بررسی و معرفی مسجد تاریخی روستای سویناس مهاباد. *مطالعات ایران شناسی*. 5(4), 35-51 , سجادی، علی، (۱۴۰۲). «گونه‌شناسی ساختار معماری مساجد محله‌ای بروجرد در بستر همسازی با اقلیم»، *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، ۱۳ (۳۹): ۲۶۷-۲۹۶. doi: 10.22084/nb.2023.25624.2445
- سلیمی، اسماعیل؛ صلح جو، جمیله، (۱۳۹۷). «بررسی و معرفی مسجد روستای ترجان سقز»، *باستان‌شناسی ایران*، ۱۱ (۱): ۷۸-۹۶.
- سلیمی، اسماعیل. صلح جو، جمیله و عبدالله پور، ابوبکر (۱۴۰۰). «بررسی و مطالعه آرایه سنگ قبرهای قبرستان قاجاری شیخ وسو روستای ترجان سقز». *پژوهش‌های معماری ایران*. ۱۱ (۳۱): ۳۲۷-۳۵۴. DOI:10.22084/NB.2021.21243.2103
- شافعی کرد، جلال الدین؛ (۱۳۷۸). «جغرافیای تاریخی کردستان»، چاپ اول، تهران، انتشارات نون والقلم، صفحه ۵۶۳.
- فاروقی، عمر، (۱۳۷۲). *تذکره سادات و صلحاء: شرح احوال و شجره سادات کرام و مشایخ عظام اسلام در منطقه سقز کردستان*، سقز: انتشارات عمر فاروقی.
- فاروقی، عمر (۱۳۶۹). *نظری به تاریخ و فرهنگ سقز کردستان*، سقز: انتشارات محمدی
- فرهنگ آبادی های شهرستان سقز (سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۹۵). سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان کردستان، سنندج: سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان کردستان.
- قادریبگ‌زاده، رضا، (۱۳۹۴). *معماری و طراحی شهری و نقش آن‌ها در هویت شهری سقز*. سقز: گوتار.
- قبادیان، وحید، (۱۳۹۷). *بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- کاوه، مصطفی، (۱۳۷۲). *مونوگرافی سقز*. سقز: محمدی سقز.
- گریشمن، رومن، (۱۳۷۲). *ایران از آغاز تا اسلام*. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- گندمکار، & فلاحی. (۲۰۱۴). تاثیر جهت وزش باد غالب بر طراحی شبکه معابر شهری (نمونه موردی: شهر سقز). *جغرافیا و مطالعات محیطی*، ۳ (۹)، ۲۷-۳۶.
- معماریان، غلامحسین، (۱۳۹۷). *معماری ایرانی نیارش*. تهران: انتشارات گلچام.
- مینورسکی، ولادیمیر فنودوروویچ، (۲۰۱۸). *بتجینه‌کانی کورد و چهند وتاریکی کوردناسی*. کهره‌ج: مانگ.
- مینورسکی، ولادیمیر فنودوروویچ، (۲۰۱۷). *مینورسکی و کورد*. کهره‌ج: مانگ.
- مهدوی‌نژاد، محمدجواد؛ بمانیان، محمدرضا؛ ملایسی، معصومه، (۱۳۹۰). «فرایند طراحی زمینه‌گرا: تجربه معماری ۱۳۸۸-۸۹»، *فصلنامه نقش جهان*، شماره ۱. 20.1001.1.23224991.1390.1.1.1.4. Doi:
- مرادزاده، سام و نژاد ابراهیمی، احد. (۱۳۹۷). *مطالعه ای در معماری مساجد ایران برای الگوبانی معماری مساجد بوشهر در دوره قاجار*. نشریه هنرهای زیبا: معماری و شهرسازی. doi: 10.22059/jfaup.2019.263428.672084. 23(2), 87-98.
- نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۹۵، سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان کردستان، شهرستان سقز. سنندج: سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان کردستان.
- نصراللهی، صلاح، (۱۳۸۱). *مسجد دو مناره سقز*، مجله مسجد
- نصراللهی، صلاح، (۱۳۸۱). «مسجد دو مناره مسجد سقز». *پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی*. ۶۵ (۱۱)
- نصر، سید حسن. (۱۳۸۹). *هنر و معنویت اسلامی*. تهران: حکمت.